

वर्ष-२, अंक-२  
अप्रिल - जून, २००८

# विहंग

पक्षीनिरीक्षको वय्येनो सेतु

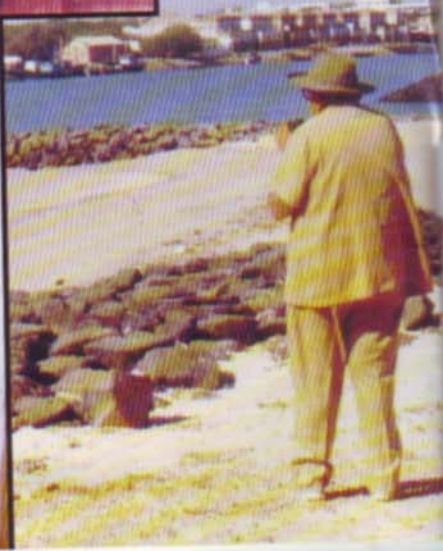
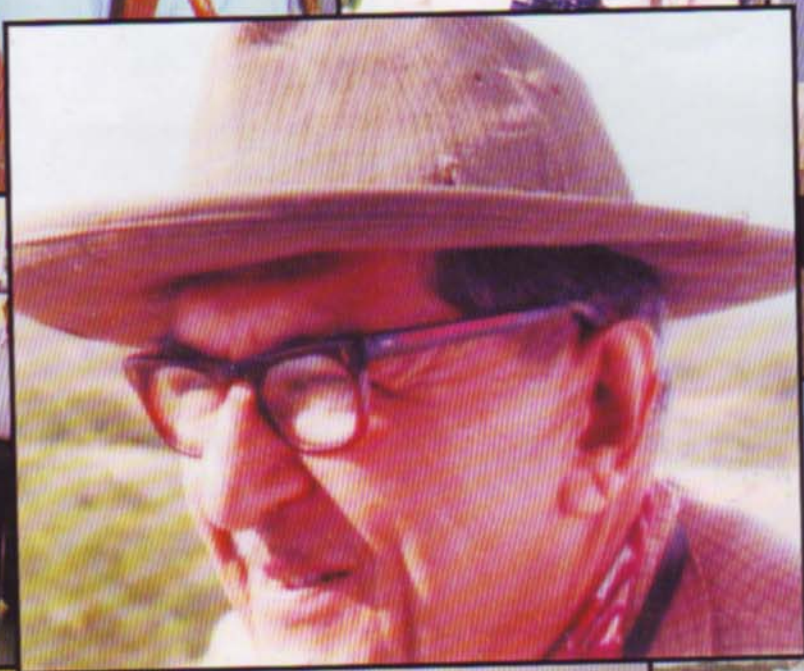


म. कु. दिभतसिंहछ (मु. भावासाहेब) १९२८ - २००८

किमत : ३१. २०/-



श्रीषम २००८



સૂચિ



## સંપાદકીય



“હલો, હું ભુજથી હિંમતસિંહજી બોલું છું.” એક મૂઠુ અવાજ મારા ‘હલો’નો પ્રત્યુત્તર આપે છે. એ સ્નિગ્ધ વાણી ‘વિહંગ’ વિષે પૂછ્યા કરે છે; “મારા કેટલા લેખ છે? ક્યાં સુધી ચાલે એમ છે?” વગેરે. આગલા અંકની નોંધ અને લેખ અંગે ટિપ્પણી કરે છે. જો કોઈ ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તો તે તરફ અંગૂલિનિર્દેશ પણ... સાથે સાથે તત્કાલિન કોઈ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દા વિષે છણાવટ. જ્યારે પણ ફોન પર વાત થઈ છે ત્યારે મુ. બાવાસાહેબે ખૂબ નિરાંતે વાત કરી છે. “તમારે કોઈ પણ સંકોચ વિના મને ફોન કરવો” તેમ તેઓએ મને કહેતા. પણ વધુ ફોન તેઓના જ આવ્યા હતા.

### મુખપૃષ્ઠ :

રવ. મ. હુ. હિંમતસિંહજી  
ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી



## વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/  
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ-૨ અંક ૨ ગ્રીષ્મ ૨૦૦૮

પરામર્શક સંપાદક  
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી  
સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ  
સંપાદક મંડળ  
ડૉ. પી.એસ. ઠક્કર, ડૉ. કેતન ટાટુ,  
ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ  
મુખપૃષ્ઠ સજ્જવટ : ‘પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ’  
ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી  
પત્રવ્યવહાર

૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,  
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

E mail : vihangujarat@gmail.com

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦,  
આજીવન રૂ. ૧૫૦૦-૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્થ - ‘વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન’  
- Vihang Research Foundation ના  
નામે ચેક / ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી. આ સંસ્થાને  
મળેલા દાનો આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦જી હેઠળ  
કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ  
સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

એમને મળ્યો છું માત્ર બે વાર. એક વાર બી.એન.એચ.એસ.ના મુંબઈ ખાતેના સેમિનારમાં ૨૦૦૩માં અને બીજી વાર, તેઓશ્રીના ઘરે ભુજમાં ૨૦૦૬માં. એકદમ સૌમ્ય પ્રસન્નવદન, મીતભાષી વ્યક્તિત્વ. રાજવી કુટુંબની ઝાંચ અને સંસ્કાર રગેરગમાં વરતાય. સાદા સફેદ અથવા આછા રંગના પેન્ટ અને શર્ટ અને તેવાં જ સાત્ત્વિક વાણી અને વિચાર.

‘વિહંગ’ માટે તેઓને અપાર પ્રેમ અને માન હતાં. મને ક્યારેય તેઓએ લેખની ખોટ સાલવા ન દીધી. તેઓનું લખાણ વાંચવું એક લહાવો હતો. અંગ્રેજી ભાષામાં અભ્યાસ કર્યો હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષા પરનું તેઓનું પ્રભુત્વ દાદ માગી લે તેવું હતું! તેઓની ‘ગુજરાતી’ ભાષાની કંઈક એવી વિશેષ લઢણ હતી જે મને ગમતી અને લેખ સંપાદિત કરતી વખતે હું એ વિશેષતા જાળવી રાખતો. તેઓના લેખમાં કચ્છની પક્ષીસૃષ્ટિ તથા પર્યાવરણીય પ્રશ્નો ઉપરના તેમના તલસ્પર્શી અભ્યાસ અને ઊંડા ચિંતનનો સહજ ભાસ થતો.

‘વિહંગ’ના સદ્દનસીબે તેને આવા પ્રખર પ્રકૃતિવિદ્ધના લેખન - ચિંતનનો લાભ ઘણાં વરસો સુધી મળતો રહ્યો. ‘વિહંગે’ પોતાના એક આત્મિય મિત્ર, વડીલ તથા માર્ગદર્શક ગુમાવ્યા છે. તેઓના નિધનથી પહેલી ખોટ ન પૂરી શકાય તેવી છે.

વિશાળ પક્ષીનિરીક્ષક સમુદાય તરફથી ‘વિહંગ’ મ.કુ. હિંમતસિંહજીને સહૃદય શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.



‘પીળુ પત્રકારત્વ’ (yellow journalism) હવે માત્ર છાપાં અને ટી.વી.ચેનલો સુધી સીમિત ન રહેતા ઘરઆંગણે આવી ગયું છે. તેને માટે જવાબદાર છે ‘મોબાઈલ’ અને ‘ઈન્ટરનેટ’. ‘મેસેજ’ અને ‘ઈ-મેઈલ’ દ્વારા ‘કાગનો વાઘ કરવો’ હવે સાવ સરળ બની ગયું છે. વળી, કેટલાંક તો છાપાના સમાચાર (અને તેની અધિકૃતતા કેટલી

હોય છે તે આપણે જાણીએ છીએ)ના સ્વયં માલિક બની ઉપરોક્ત માધ્યમ દ્વારા ફરી ફરી તે સમાચારને ચક્રાવે ચઢાવી અને વાતાવરણને દુષિત, ડહોળું ને શંકાગ્રસ્ત કરીને વિશિષ્ટ પ્રકારનો સંતોષ મેળવતાં હોય છે. શું કંઈ ન કરી શકવાની પોતાની નબળાઈને ઢાંકવા માટે આવું કરતા હશે કે કંઈ કરી બતાવ્યાની ખોટી બઝાઈનું પ્રદર્શન કરવા? ખેર! કોઈ પણ પ્રશ્નનો હલ માત્ર કોલાહલ ઊભો કરવાથી નથી આવતો. આ સંજોગોમાં આપ સૌએ પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી ન્યુઝ મીડીયા-મેઈલ કે મેસેજ દ્વારા મળેલાં સમાચારને ચકાસી, શક્ય હોય તો તેની જાતતપાસ કરી, તેનાં પુરાવા કે સાબિતી મેળવી અને જે તે ખાતાની ગેરરીતિ માટે જવાબદાર અધિકારીનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. આ કાર્ય વ્યક્તિગત રીતે કે સ્થાનિક સંસ્થા દ્વારા પણ થઈ શકે. કદાચ બીજાએ શું કરવું એની પંચાતમાં આપણે શક્તિનો એટલો દુર્વ્યય કરીએ છીએ કે આપણી ફરજમાંથી જ ચૂકી જઈએ છીએ. એ ન ભૂલીએ કે કોઈની

સામે આંગળી ચિંધતા ત્રણ આંગળી પોતાની તરફ તકાયેલી હોય છે. અને વાત એટલેથી નથી અટકતી. વધુ હાસ્યાસ્પદ ત્યારે લાગે છે જ્યારે કોઈ સારું પરિણામ મળે છે અને આ નારાવાદીઓ તેનો જશ એમની 'ઢંઢેરા-પીટાઈ'ને આપે છે. મને બીજી એક કહેવત યાદ આવે છે. 'શકટનો ભાર જેમ..'

'ટેકનોસેવી' લોકો ઈ-મેઈલનો ઉપયોગ વિધેયાત્મક રીતે ને વધુ રચનાત્મક હેતુસર કરી શકે. ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ પૂરાવા મેળવવા માટે તથા 'ડેટા'ના સંકલન માટે થઈ શકે. ઈ-મેઈલ દ્વારા 'પેનિક' ઊભો કરી મિથ્યા સંતોષ લેવાની વૃત્તિ પર્યાવરણ સંરક્ષણના આપણા હેતુને જ નુકસાન પહોંચાડશે. જો 'સેન્સેશનલ' 'મેસેજ' કે 'મેઈલ' અથવા પરસ્પર શાબાશી (You pat me, I pat you)થી વિશેષ કંઈ ન સૂઝે તો ઘરઆંગણે એક લીમડો ઉછેરજો. તેનાથી પર્યાવરણને મદદરૂપ થઈ શકાશે અને સાથે સાથે નિષ્ક્રિયતાનું સમુચિત પ્રાયશ્ચિત પણ થશે.



## ૨૦. મ. કુ. શ્રી હિમતસિંહજીની જીવન ઝરમર

સંકલન : નંદિતા મુનિ

કચ્છના મહારાવ શ્રી વિજયરાજજીના ત્રણ પુત્રો પૈકી સૌથી નાના મ.કુ. શ્રી હિમતસિંહજીએ તા.૨૨-૨-૨૦૦૮ના રોજ ચિરવિદાય લેતા કચ્છે એક 'પીપલ્સ પ્રિન્સ' અને ભારતીય પ્રકૃતિવિજ્ઞાને એક સાચા વિદ્વાન ગુમાવ્યા છે.

શ્રી હિમતસિંહજીનો જન્મ તા.૯-૧૦-૧૯૨૮માં ભુજ મુકામે થયો હતો. તેમનું શિક્ષણ પ્રથમ, રાજપરિવારમાં જ અને ત્યાર બાદ, રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજ ખાતે થયું હતું. હિમતસિંહજી બાવા, કચ્છના ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને પર્યાવરણના પ્રખર જ્ઞાતા હતા. ખાસ કરીને 'પક્ષીશાસ્ત્ર' તેમનો સવિશેષ રસનો વિષય હતો. આ રસ તેમને વારસામાં મળ્યો હતો એમ કહી શકાય. તેમના દાદા મહારાવ ખેંગારજી પણ ઉત્તમ પ્રકૃતિવિદ્ હતા. સને ૧૯૮૩માં કચ્છના મોટા રણમાં હંજના પ્રજનનની શોધ ખેંગારજીને આભારી હતી. શ્રી હિમતસિંહજી પક્ષીઓની વર્તણૂકના ખાસ અભ્યાસી હતા. ખાસ કરીને રણપ્રદેશની પક્ષીસૃષ્ટિ વિશેની તેમની ઊંડાણભરી અને અધિકૃત જાણકારી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રશંસનીય ગણાતી. કચ્છમાં અનેક પક્ષીજાતિઓ તેમણે

શોધી હતી. તેમાંયે તેઓશ્રીની ચળકતા કોશી (Spangled Drongo, *Dicrurus hottentotus*)ની કચ્છ ખાતેની નોંધ ખાસ ઉલ્લેખનીય ગણી શકાય. સ્વ. ડો. સલીમ અલી સાથે તેમણે કચ્છનો વ્યાપક પ્રવાસ કર્યો હતો. 'વિહંગ' ઉપરાંત, 'ફ્લેમિંગો', 'ક્વાર્ટલી જર્નલ ઓફ બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી', 'ન્યૂઝલેટર ફોર બર્ડવોચર્સ' વગેરે વિવિધ પ્રકાશનોમાં તેઓની વિદ્વતાપૂર્ણ નોંધો અને લેખો છપાયા કરતાં. કચ્છનાં પ્રકૃતિપ્રેમીઓ માટે તેઓ એક પ્રેરણાસ્રોત હતા.

'રાજકારણી' ન હોવા છતાં સી. રાજગોપાલાચારીના સ્વતંત્ર પક્ષના નેજા તળે તેઓ ૧૯૬૨માં કચ્છની લોકસભાની બેઠક પરથી ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. ૧૯૬૨ થી ૧૯૬૭ સુધી તેઓ સંસદમાં રહ્યા. કચ્છની અને દેશની, વિદેશી આક્રમણ સમયે સલામતી વિશે તેઓ સતત જાગૃત રહેતા. 'બોર્ડર સિક્યુરિટી ફોર્સ' જેવું દળ ઊભું કરવાની ભલામણ કરનારાઓમાંના તેઓ એક હતા. Worldwide Fund For Nature (WWF), રાજકોટનું પ્રમુખપદ પણ તેઓએ સંભાળેલું. રાજવી કુટુંબના હોવાના કોઈ ભાર વગર તેઓ સામાન્ય પ્રજાના પ્રશ્નો અંગે ચિંતન

કરતા, લખતા અને ઉકેલમાં ભાગ લેતા. તેમનાં લખાણોમાં પણ તેમના વિચારોની સ્પષ્ટતા અને સમતુલા, ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અને નખશિખ આભિજ્ઞાત્યના દર્શન થતાં.

કચ્છના પર્યાવરણ અંગે તેઓશ્રી ખાસ ચિંતિત રહેતા. બન્નીના છેવાડે આવેલ છારી ઢંઢની સુરક્ષા વિશે સરકાર દ્વારા ઘટિત પગલાં લેવાય તો તે વિશ્વપ્રસિદ્ધ ભરતપુર કરતાં પણ ચડિયાતું સાબિત થાય, તેવો તેમનો મત હતો. છારી ઢંઢને રક્ષિત અભયારણ્ય જાહેર કરવાની બાબત હોય, ગાંડા બાવળ (*Prosopis juliflora*)ના આરોધક ફેલાવાનો પ્રશ્ન હોય, ચેરના છેદનની સમસ્યા હોય

કે ચારકોલ બનાવવા માટે દેશી વનસ્પતિને પહોંચતા નુકસાનની વાત હોય - આ અને આવી તમામ પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ અંગે તેઓ પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરતા. મૃત્યુની પૂર્વસંઘ્યાએ પણ તેઓએ મિત્રો પાસે છારી ઢંઢની ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી અને ત્યાં માછીમારી પર કાયમી પ્રતિબંધ મૂકાય તેવી આશા સેવી હતી.

પર્યાવરણ વિશેની તેમની આટલી ખેવનાને અભિયાન સ્વરૂપે ઉપાડી લેવી, એ જ આવા પ્રકૃતિવિદ્ધ માટેની સાચી શ્રદ્ધાંજલિ હોઈ શકે.

૫૦૮/૨, સેક્ટર ૪બી, ગાંધીનગર ૩૮૦૦૦૪



સ્વ. મ. કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી સાથેનાં મારાં

પક્ષીનિરીક્ષણનાં સંભારણાં

શાંતિલાલ એન. વરૂ

તા. ૨૨-૨-૨૦૦૮ના રોજ હું છારી ઢંઢ પર કચ્છ રણમહોત્સવના પ્રવાસીઓને પક્ષીનિરીક્ષણ કરાવવા શ્રી જે.કે.તિવારી સાથે હાજર હતો ત્યારે ફોન દ્વારા મ.કુ. શ્રી હિંમતસિંહજીના નિધનના સમાચાર સાંભળીને ખૂબ જ દુઃખ થયેલ.

તેમની સાથે મારી પ્રથમ મુલાકાત તા. ૨૮-૧૨-૧૯૭૫ના રોજ તેમના ભુજ ખાતેના નિવાસસ્થાને થયેલ. પક્ષીનિરીક્ષણનો અમારો શોખ વધુ કેળવાય તે માટે અમે ભુજના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો તેઓને મળેલાં.

દેવીસર તળાવ (ભુજથી ૧૫ કિ.મી. ઉત્તર-પશ્ચિમ વાયવ્યે) ખાતે તા. ૪-૧-૧૯૭૬ના રોજ તેઓની સાથે પ્રથમ વખત પક્ષીનિરીક્ષણ કરેલ ત્યારે અહીં ૪૩ જાતનાં પક્ષીઓ જોયેલ, તેમાં મારા જીવનની સારસની જોડીની પ્રથમ નોંધ મહત્વની ગણી શકાય. ત્યાર બાદ, તા. ૧૦-૧-૧૯૭૬ની બન્નીની મુલાકાતમાં ૪૦ જાતનાં પક્ષીઓ જોયેલ, જેમાં રણચંદ્રૂલ (Large Desert Lark) તથા પીળચટો રણગોધલો (Creamcoloured Courser) મુખ્ય ગણાવી શકાય. હાલ આ પક્ષીઓ બન્નીમાં જોવા મળતાં નથી, કારણ કે પરદેશી બાવળના ફેલાવાએ બન્નીના ઘાસિયા તથા સપાટ જમીનનું નિકંદન કાઢી નાંખેલ છે. પછી તો, તેઓને રૂબરૂ મળવાનું અને પક્ષીનિરીક્ષણ ક્ષેત્રે આદાન-પ્રદાન થતું રહ્યું. તેમની સાથે અનેક વખત પક્ષીનિરીક્ષણ કરેલ અને તેમનું સારું માર્ગદર્શન મળેલ. બેંગલોરથી 'ન્યુઝલેટર્સ ફોર બડવોયર્સ' બહાર પડે છે તેવું

તેમની પાસેથી જાણેલ અને મેં લવાજમ પણ ભરેલ. ત્યારથી આ સામયિક મંગાવવાનું અવિરત ચાલુ છે.

તા. ૧૦-૭-૧૯૭૮થી ભુજના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોએ 'પેલીકન નેચર ક્લબ'ની શરૂઆત કરી. તેનાં પ્રથમ ચેરમેન તેઓ જ હતા અને આજીવન તેઓ ચેરમેન રહ્યા. પક્ષીનિરીક્ષણ ઉપરાંત પ્રકૃતિમંડળ અન્વયે પક્ષીની ગણતરીમાં ૧૯૮૭થી ભાગ લેવાનું શરૂ કરેલ હતું, જે હજુ સુધી ચાલુ જ છે. ગુજરાતમાં સૌથી વધુ સ્થળોએ ગણતરી કચ્છમાંથી જ થતી, જે તેઓના પ્રોત્સાહનને કારણે. 'વેટલેન્ડ ઈન્ટરનેશનલ' સંસ્થાના રીપોર્ટમાં આ માહિતી પ્રસિદ્ધ પણ થયેલ છે. તેઓ જળચર પક્ષીગણતરીમાં સક્રિય ભાગ લેતા. માંડવીની લાયજાનાળ તથા ગંગાનાળ તેઓનાં પ્રિય સ્થાનો હતાં. આ વરસે તા. ૭-૧-૦૮ના રોજ હમીરસર તળાવ તથા છતરડી તળાવ ખાતેની પક્ષીગણતરીમાં તેઓ હાજર રહેલ. તેઓની જિંદગીની આ છેલ્લી જળચર પક્ષીની ગણતરી બની રહેલ.

૧૯૭૮માં ભુજના બી.એસ.એફ. કમાન્ડન્ટ તરીકે કૃપાનિધિ બદલાઈને આવેલ. તેમને પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ હતો. સ્વ. હિંમતસિંહજીના કારણે તેમની સાથે અમારો સંપર્ક થયો અને અમને ઓગસ્ટ '૭૮માં સુરખાબનગર જવાની તક મળી. જો કે સુરખાબનગરમાં માળાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ ન હતી. ત્યાર બાદ, કમાન્ડન્ટ કૃપાનિધિને હેલીકોપ્ટરમાંથી કચ્છના મોટા રણ નજીક સુરખાબના માળા હોવાની શક્યતા લાગવાથી તા. ૨૩-૯-૧૯૭૮ના

રોજ મોરીબેટ, કુંવરબેટ તથા ટંકારીયા ગામ નજીક મોટા રણના વિસ્તારમાં ઊંટ દ્વારા ભ્રમણ કરેલ, જેમાં સ્વ. હિંમતસિંહજીએ પણ ભાગ લીધેલ. જો કે સુરખાબના માળા જોવા ન મળ્યા, પરંતુ બીજાં અનેક યાયાવર/સ્થાનિક પક્ષીઓ જોવા મળેલ. તે વખતે રણની કાંધ પર લાખો માછલીઓ/જીવડાં મૃત અવસ્થામાં જોવા મળેલ. કાળા ડુંગર પર તીડનાશક દવા છાંટ્યા બાદ તુરત પડેલા વરસાદને કારણે થયેલ પ્રદુષણનું આ પરિણામ હતું. આ પ્રદુષણને લીધે કચ્છના મોટા રણમાં સુરખાબે પ્રજનન કરવાનું ત્યજી દીધેલ. ૧૯૯૧ સુધી અહીં પ્રજનન થયેલ નહીં.

૧૯૭૯ના વર્ષમાં સારો વરસાદ થવાથી સ્વ. ડો. સલીમ અલી સુરખાબનગરમાં પક્ષીને કડી પહેરાવવા (ringing) અર્થે જવા માટે તા.૧૨-૧૨-૧૯૭૯ના રોજ ભુજ આવેલ ત્યારે અમે પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો તેઓને ઉમેદભવનમાં શ્રી હિંમતસિંહજીની આગેવાની હેઠળ મળેલ. ત્યારે શ્રી સલીમ અલીએ કઈ રીતે 'રીંગીંગ' કરવું તે અમને સમજાવેલ. કમનસીબે આ કાર્યક્રમ ન થઈ શક્યો, કારણકે પાણી વધારે હતું. શ્રી સલીમ અલીને રણમાંથી પરત આવવું પડ્યું. તે પછી પણ પ્રજનન થવાનું ન બન્યું. કદાચ રણમાં રહેલું પ્રદુષણ આ અંગેનું કારણ હોઈ શકે.

જસદણના યુવરાજ સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાચરના પ્રયત્નોથી રાજકોટમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના 'બાયોસાયન્સ' વિભાગમાં તા. ૨૭-૧૨-૧૯૮૮ થી ૨૯-૧૨-૧૯૮૯ દરમ્યાન 'એશિયન કેન કોન્ગ્રેસ'માં ડેલીગેટ તરીકે હાજર રહેવા સ્વ. હિંમતસિંહજી સાથે મને પણ તક મળેલ. તેમાં ઘણું બધું જાણવાનું મળેલ. કમનસીબે સ્વ. શિવરાજકુમારનું તે પહેલા જ નિધન થઈ ગયેલ.

'સલીમ અલી સેન્ટર ફોર ઓર્નીથોલોજી એન્ડ નેચરલ હિસ્ટરી' (સેકોન), કોઈમ્બતુર સંસ્થા તરફથી વડોદરા મુકામે તા. ૨૩-૧૨-૧૯૮૪ના રોજ 'ફ્લોરીકન વર્કશોપ'માં ડેલિગેટ તરીકે ભાગ લેવાની મને પણ સ્વ. હિંમતસિંહજી સાથે તક મળેલ.

કચ્છના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર અને કચ્છી કવિ તેજના કચ્છી પુસ્તક ('પંખીજો પીરોલીયું')નું વિમોચન મુંબઈ ખાતે યોજાયેલ, જેમાં હાજર રહેવા કવિ તેજ તરફથી મને નિમંત્રણ મળતા તા. ૭-૭-૨૦૦૨ના રોજ જવાનું થયેલ. આ પુસ્તક સ્વ. હિંમતસિંહજીને અર્પણ થયેલ હતું અને તેઓ પણ હાજર રહેલ.

'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' તરફથી મુંબઈ

મુકામે આ સંસ્થાના 'જર્નલ'ના 'સેન્ટેનરી ઈસ્યુ' નિમિત્તે આંતરરાષ્ટ્રીય સેમીનાર તા. ૧૩-૧૬-૧૧-૨૦૦૩ દરમ્યાન યોજાયેલ. આ સેમીનારનું શીર્ષક હતું, 'એ લુક એટ થ્રેટન્ડ સ્પીસીસ'. આ સેમીનારમાં ડેલીગેટ તરીકે ભાગ લેવાની સ્વ. હિંમતસિંહજી સાથે તક મળેલ. આ સેમીનારમાં નામાંકિત વિશ્વપ્રસિદ્ધ પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ/પક્ષીશાસ્ત્રીઓને સાંભળવાની તક મળેલ.

તેમની સાથે અનેક પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસો કરેલા છે. અમારી રખડપટ્ટી દરમ્યાન નવું પક્ષી જોવા મળે તો તેઓ અચૂક તે જગ્યાની મુલાકાત લઈ આવતાં.

ભુજ નજીકના રૂદ્રમાતા ડેમના દેવીસર તળાવમાં તા. ૨૫-૬-૧૯૭૮ના રોજ તેઓની સાથેના પક્ષીનિરીક્ષણ વખતે પતરંગા (Bluecheeked Bee-eater)ના બચ્ચાને પુષ્પ પતરંગો ખવડાવતો જોયો. આમ અહીં પ્રજનન થયું હોવું જોઈએ, તેવું તારણ નીકળ્યું. આ અગાઉ શ્રી લવકુમાર સાહેબે નીરવાંઢની નજીકની ભેખડમાં તેમના માળા જોયેલા હતા.

તા. ૨૦-૮-૧૯૭૮ના રોજ વેકરીયા ઢંઢની તેમની સાથેની મુલાકાત વખતે પાનલવા (Painted Snipe)ના ૪ બચ્ચાં એક નર સાથે જોયેલ, જે મારા માટે તે પક્ષીની પ્રથમ નોંધ હતી. તા. ૧-૯-૧૯૭૮ના રોજ બન્નીમાં ભરાયેલ ઢંઢમાં તેઓ સાથે જવાનો મોકો મળ્યો. અહીં કાળો શાહીન (Shahin Falcon), દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper), સફેદ ઢોંક (White Stork) તથા લાલપીઠ લટોરા (Redbacked Shrike) જેવા વિશિષ્ટ પક્ષીઓ જોયેલ. તા. ૧૭-૯-૧૯૭૮ના રોજ માંડવીના વિજય વિલાસ પેલેસ ગાર્ડનમાં કચ્છમાં સર્વપ્રથમ સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Goldenbacked Woodpecker) ની તેઓની સાથે નોંધ કરી.

તા. ૧૦-૨-૨૦૦૮ના રોજ તેઓની સાથે બન્નીની મુલાકાત વખતે જીવનમાં પ્રથમ વખત વાકુવાકુ બટાવડા (Spotted Sandgrouse) તથા પીળયટા રણગોધલા જોયેલ. હાલ આ પક્ષીઓ બન્નીમાં જોવા દુર્લભ છે. આ વાકુવાકુ બટાવડા ભુજ તાલુકાના કાસવતી ડેમમાં પાણી પીવા આવતા, જે જોવા હું તેઓ સાથે તા. ૨૦-૨-૧૯૮૩ના રોજ તથા ૧૫-૧-૧૯૮૪ના રોજ ગયેલ. તે વખતે અનુક્રમે ૧૦૦ તથા ૧૫૦ વાકુવાકુ બટાવડા પાણી પીવા આવેલ. જ્યારે બન્નીમાં ક્યાંય પાણી ન હોય ત્યારે અહીં પાણી રહેતું હોવાથી આ પક્ષીઓ પાણી પીવા આવતાં.

ઊંડે ત્યારે 'વાકુવાકુ' બોલવાની તેમની ખાસિયત હતી.

તા.૧૦-૧૦-૧૯૮૨ના રોજ માંડવીના પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસ દરમ્યાન તેઓ સાથે અહીંના શિતળામાતા તળાવમાં ૨ ચંચળ (Rednecked Phalarope) જોયેલ જેમાં ૧ જીવિત તથા ૧ મૃત હતી. મૃતની ચામડી શ્રી હિંમતસિંહજીએ લઈ લીધેલ અને તે 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ને મોકલી આપેલ. મેં જિંદગીમાં પ્રથમ વાર આ પક્ષી જોયેલ.

તા.૧૧-૩-૧૯૮૪ના ખાવડાના પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસ દરમ્યાન, તેઓની સાથે કચ્છમાં પ્રથમ વાર નોંધાયેલ શિયાળુ નાની ડૂબકી (Blacknecked Grebe) ખાવડાના તળાવ તથા દેવીસર તળાવમાં જોયેલ.

ભુજની ખારી નદીમાં મેં કચ્છની સર્વ પ્રથમ રેખાવાળી સુગરી (Striated Weaver Bird) તા.૫-૫-૧૯૮૫ના રોજ જોયેલ, જે જોવા તેઓ તા.૧૮-૫-૧૯૮૫ના રોજ આ સ્થળે આવેલ. આ જ સ્થળ પર શ્રી નવીનભાઈ બાપટે તા.૪-૩-૧૯૮૬ના રોજ રણતૂતી (Desert Finch) જોયેલ, જે કચ્છમાં પ્રથમ વખત નોંધાયેલ. તેઓ પણ આ પક્ષી જોવા તા.૭-૩-૧૯૬૬ના રોજ ખારી નદી આવેલ. ફરી પાછી રણતૂતી રૂદ્રમાતા ડેમ પર તા.૨૬-૧૨-૧૯૮૭ના રોજ ૪૦૦ની સંખ્યામાં જોઈ તેઓ આનંદ વિભોર થયેલ. સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાયર પણ આ પક્ષી જોવા આવવાના હતા, પરંતુ તે પછી આ પક્ષીઓ જોવા ન મળતાં આ કાર્યક્રમ થઈ શક્યો નહીં.

### વનસંરક્ષણ ઘટવાથી ડાંગી ચીબરી (Forest Owlet) ભયમાં

ડાંગી ચીબરી, જે IUCN દ્વારા પક્ષીઓની ભયગ્રસ્ત જાતિની સૂચિમાં મુકાયેલ છે, તાજેતરમાં ગુજરાતના પડોશમાં આવેલ મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના સરહદી વિસ્તારમાં જોવા મળી. ત્યાર બાદ પુનાસ્થિત સ્વાયત્ત સંસ્થા 'એન્વાઈરો રિસર્ચ' દ્વારા ડાંગી ચીબરીનો વસવાટ સમગ્ર દેશમાં સુનિશ્ચિત કરવા માટે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા અને છત્તીસગઢ રાજ્યોમાં તે માટે સર્વેક્ષણ કરાયું. સંસ્થાના પક્ષી-વૈજ્ઞાનિકોએ ભય વ્યક્ત કરી જણાવ્યું, '૨૦ વર્ષ પહેલા આ પ્રજાતિની પુનઃખોજ થયા બાદ, વનસંરક્ષણ ઘટવાથી તે ફરી ભુંસાઈ રહી છે.' સંસ્થાના નિયામક જયંત કુલકર્ણી જણાવે છે કે, "ડાંગી ચીબરીની પુનઃખોજ મહારાષ્ટ્રના નંદુરબાર જિલ્લામાં આવેલ તોરણમલ અનામત વનવિસ્તારમાં થયેલ, પરંતુ તેનો પૂરતો અભ્યાસ થયેલ ન હતો. અમારી ટુકડીએ સુરતના પક્ષી-વૈજ્ઞાનિકોએ સાથે દાહોદ અને દક્ષિણ ગુજરાતના કેટલાક વિસ્તાર, જે મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રની સરહદે આવેલા છે તેની મુલાકાત લીધી. જો કે ડાંગી ચીબરી જોવા મળી નહીં. પરંતુ તેની હયાતી નકારી શકાય નહીં, ખાસ કરીને જ્યારે વનવિભાગના મુખ્ય વન-સંરક્ષક (વન્યજીવન સંશોધન) એચ.એસ.સિંહ, આ પક્ષીને બારિયા વનવિભાગ તેમજ વાંસદાના જંગલ વિસ્તારમાં જોવા મળ્યા હોવાનું જણાવે છે."

ડાંગી ચીબરી પર જેમણે પોતાનું સંશોધન પૂર્ણ કરેલ છે એવા BNHSના વૈજ્ઞાનિક ગિરીશ જથર જણાવે છે કે, "ડાંગી ચીબરી વૃક્ષોના પોલાણમાં રહે છે. વૃક્ષો ઘટતાં અને વનો ઓછાં થતાં પક્ષીની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે. આ સંજોગોમાં ગુજરાતના એવા વિસ્તારો જે મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રની સરહદે છે ત્યાં તેની ભાળ મેળવવી આવશ્યક છે.' શ્રી કુલકર્ણી કહે છે, 'ડાંગી ચીબરીનો ખોરાક જીવાત (Insects) છે. આમ પરિસર (Ecological)નું સંતુલન જાળવવામાં મદદ કરે છે. તેની પરિસરીય અગત્યતા હોઈ રાજ્યના વનવિસ્તારમાં હયાતી સાબિત કરવા વધુ પક્ષીનિષ્ણાતોની જરૂર છે.'

નેચર ક્લબ, સુરતના પક્ષીનિરીક્ષક મુકેશ ભટ્ટ જણાવે છે કે તેમણે તાજેતરમાં વાંસદા અભયારણ્યમાં ડાંગી ચીબરી જોઈ અને તેની બોલી પણ રેકર્ડ કરી છે. નર્મદા જિલ્લાના રેડિયાપાડાથી ડાંગ જંગલ વચ્ચેના કેટલાક વિસ્તારોમાં તે હોવાની શક્યતા છે. ડાંગી ચીબરી દેખાવમાં ચીબરી (Spotted Owlet)ને ઘણી મળતી આવે છે, તેથી તેનો ઊંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ જરૂરી હતો, જે તેની પુનઃખોજ બાદ થયેલ.

અનુ. અશોક મશરૂ

સ્ત્રોત : ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ, લેખક- શુભલક્ષ્મી શુક્લ, ૨૦ જુલાઈ ૨૦૦૭

(ગુજરાતમાં આ ચીબરીની સંદિગ્ધ હાજરી વાંસદાના જંગલમાં ડા. કેતન ટાટુએ નોંધેલી. આ નોંધ શ્રી એચ. એસ. સિંહ (સી.સી.એફ.)ની 'કોઓર્ડિનેટરશીપ' હેઠળ ચાલતા વાંસદાના જૈવિક વૈવિધ્ય ઉપરના એક અભ્યાસ દરમિયાન થયેલી જે તે અભ્યાસના રિપોર્ટમાં ઊંડાણથી આપેલી છે. - સં.)

૧૯૮૭માં કચ્છમાં દુષ્કાળ હોઈ કોઈ જળાશયમાં પાણી ન હતું. પરંતુ ભુજ તાલુકાના રૂદ્રમાતા ડેમમાં પાણી મોજુદ હોઈ દુર્લભ પક્ષીઓ જેવાં કે રાજહંસ (Barheaded Goose) ૩ તથા સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck) ૧ શ્રી નવીન બાપટે તા.૬-૧૧-૧૯૮૭ના રોજ જોયેલ. તે જોવા શ્રી હિંમતસિંહજીએ તા.૧૭-૧૧-૧૯૮૭ના રોજ અહીં આવેલ; રાજહંસ જોવા મળી ગયેલ પરંતુ સફેદ સુરખાબ આ સ્થળ છોડી ગયેલ.

જસદણના સ્વ. દરબાર સાહેબ કચ્છના પ્રવાસે તા.૮-૯-૧૯૮૭ના રોજ આવેલ ત્યારે શ્રી હિંમતસિંહજી, ડૉ. તેજ મુંદકુર તથા ઝૈનાબાદના માજી નવાબ શબ્બીર મલિક સાથે માંડવી તાલુકાના પક્ષીનિરીક્ષણમાં જોડાવાની તક મળેલ. અહીં વિજય વિલાસ ગાર્ડનમાં તાડી અબાબીલ (Palm Swift) તથા માંડવીના ટોપણસર તળાવમાં ચંચળ (Rednecked Phalarope) જેવાં વિરલ પક્ષીઓ જોવાનો મોકો મળેલ. ભુજ તાલુકાના દેવીસર તળાવ પર એક સદી બાદ કાળા વૈયા (Starling)ની નોંધ અમે તા.૧૧-૧૧-૧૯૮૮ (૬ પક્ષીઓ)ના રોજ કરેલ, તે જોવા તેઓ તા.૨૦-૧૧-૧૯૮૮ના રોજ આ સ્થળે આવેલ. અમે શિણાય ડેમ, તા. ગાંધીધામ ખાતે તા.૧૭-૧૨-૧૯૮૮ના રોજ એક નાની ધોમડી (Little Gull) જોયેલ, જે કચ્છની પ્રથમ વ્યવસ્થિત નોંધ હતી. સ્વ. સલીમઅલીને કચ્છના મોટા રણમાં સુરખાબનગરની મુલાકાત વખતે આ પક્ષી જોવાનો શક હતો. આ પક્ષીને જોવા શ્રી હિંમતસિંહજી શિણાય ડેમ પર તા. ૨૧-૧૨-૧૯૮૮ના રોજ આવેલ.

તા.૧૫-૯-૧૯૮૨ના રોજ 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ના સિનીયર વૈજ્ઞાનિક શ્રી એસ.એ.હુસેન, કચ્છમાં આવેલ. ત્યારે કચ્છના મોટા રણમાં આવેલ ટાપુઓ નોર્થ-વે બેટ, મોરી બેટ, કુંવાર બેટ, ધર્મશાળા, શક્તિ બેટ, કરીમશાહી, વિધાકોટ તથા સરદાર પોસ્ટ જેવાં સ્થળોનો પ્રવાસ કરેલ. આ પ્રવાસનું મુખ્ય પ્રયોજન પાકિસ્તાન તરફથી સરદાર પોસ્ટ નજીક છોડવામાં આવતાં પાણીની સમસ્યા અંગેનો હતો. આ પ્રવાસમાં મ.કુ. હિંમતસિંહજી સાથે અમે ભુજના પક્ષીનિરીક્ષકોને જોડાવાની તક મળેલ. આ પ્રવાસમાં ૩૨ જાતનાં પક્ષીઓ જોયેલ, જેમાં રણચંડૂલ (Large Desert Lark) - ૭ તથા મહાકાગ (Raven) - ૨ અગત્યનાં ગણાવી શકાય.

તા.૧૮-૧૦-૧૯૮૨ના તેઓ સાથેના બન્ની પ્રવાસ દરમ્યાન કચ્છમાં સર્વ પ્રથમ વાર, મોટાં તેજપર (Large

Pratincole) - ૨ની વેકરિયા ઢંઢ ખાતે નોંધ થયેલ.

તેમના ભુજ ખાતેના નિવાસસ્થાનનાં બગીચામાં પણ વિરલ પક્ષીઓ મુલાકાત લઈ જતાં. અમને જાણ થતાં અમે જોવા જતાં. આમાંનાં મુખ્ય પક્ષીઓ નીચે મુજબ ગણી શકાય.

બપૈયો (Hawk	તા.૨૩-૮-૭૮	કચ્છમાં સદી બાદ
Cuckoo)(૧)		નોંધ
હિમાચલી રાજલાલ	તા.૨૭-૧૨-૮૦	કચ્છમાં પ્રથમ
(Longtailed Minivet) (૧ માદા)		નોંધ
તરવરિયો માખીમાર	તા.૨૮-૧૧-૮૯	કચ્છમાં વિરલ
(Greyheaded Flycatcher) (૧)	તા.૯-૧૧-૯૦	

'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ના ભુતપૂર્વ વૈજ્ઞાનિક અને હાલ મોટી વિરાણી મુકામે 'સેન્ટર ફોર ડેર્ટ એન્ડ ઓશન' સંસ્થા ચલાવતા શ્રી જે. કે. તિવારીનું નખત્રાણા મુકામે વન્યજીવ-સમ્રાહ નિમિત્તે કચ્છના વન્યજીવોની તેઓની તસવીરોનું પ્રદર્શન તા.૨-૧૦-૨૦૦૭ના રોજ યોજવામાં આવેલ. આ પ્રદર્શનમાં સ્વ. હિંમતસિંહજીએ નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં હાજરી આપીને પ્રોત્સાહન આપેલ, જે તેઓનો વન્યજીવો પ્રત્યેનો લગાવ સૂચવે છે.

કચ્છના વનવિભાગ તરફથી થયેલ ધોરડ ગણતરી તથા છારી ઢંઢના જળચર પક્ષીઓની ગણતરીમાં પણ તેઓ અચૂક હાજર રહેતા.

સ્વ. સલીમ અલીએ લખેલ અંગ્રેજી પુસ્તક 'કચ્છનાં પક્ષીઓ' બાદ તેઓએ ઘણાં નવાં પક્ષીઓ કચ્છમાં નોંધેલ છે, અને આમ કચ્છના પક્ષીજગતના ઈતિહાસમાં અનેરું પ્રદાન કરેલ છે. સ્વ. સલીમઅલીના આ પુસ્તકની સુધારેલી આવૃત્તિ તેઓ બહાર પાડવા ઈચ્છતા હતા, જે કામગીરી અપૂર્ણ રહેલ.

આમ તેઓની સાથેના વન્યજીવન અને પક્ષીજીવનના એટલા સંભારણાં છે કે તે સર્વે કહેવા અશક્ય છે. કચ્છને ન પુરાય તેવી પર્યાવરણવિદ્ની ખોટ પડેલ છે અને અમે એક સારા માર્ગદર્શક ગુમાવ્યા છે. છારી ઢંઢને કાયદાકીય રક્ષણ મળે તેવી તેઓની ઈચ્છા હતી. સરકારશ્રી આ અંગે ઘટતું કરે, છારી ઢંઢને રક્ષણ આપે અને તેમાં સ્વ. હિંમતસિંહજીનું નામ જોડે તો તેમના આત્માને પણ સંતોષ થશે.

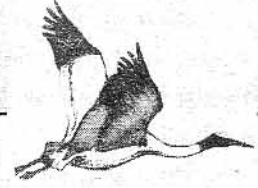
જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦





## પક્ષીવિજ્ઞાની શ્રી સલીમ અલી-૨

લાલસિંહ રાઓલ



(...ગયા અંકથી ચાલુ...)

ભારતનાં પંખીઓ વિશે 'Fauna of British India'ના ચાર ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત માહિતી છે. સ્ટુઅર્ટ બેકર સંપાદિત તેની બીજી આવૃત્તિ ૧૯૨૨થી '૩૦ના ગાળામાં બહાર પડી. ત્યાર પછીના સમયમાં ભારતનાં પંખીઓ વિષે થયેલાં જુદાં જુદાં સંશોધનોમાં ઘણી અવનવી માહિતી એકત્ર થઈ. આ સર્વને સમાવી લે તેવો, આપણી સમગ્ર પક્ષીસૃષ્ટિ વિશેનો અદ્યતન સંદર્ભ ગ્રંથ નવેસરથી લખાય તે બહુ જરૂરી બની ગયું હતું. આ બીડું કોણ ઝડપે? કામ એટલા વિશાળ ફલકવાળું અને એટલી બધી મહેનત માંગી લેનાર હતું કે તેને હાથ ધરતાં પહેલાં વયસ્ક પક્ષીવિદોય ચાર વાર વિચાર કરે. પણ શ્રી સલીમ અલીએ સિતેર વર્ષની વયે તેને માટે કેડ બાંધી અને અવિશ્રાંતપણે તેમાં લાગી ગયા. પોતાની હયાતી દરમ્યાન આ મહાભારત કામ પૂરું કરવાની એક માત્ર તમન્ના તેમના જીવનનું ચાલકબળ બની ગઈ. સમયની સામે જાણે તેમણે હોડ માંડી. ફળસ્વરૂપે Handbook of The Birds of India & Pakistanના દસ ગ્રંથોની શ્રેણીના ભાગો ૧૯૬૮થી એક પછી એક પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા અને સાત વરસમાં તે કામ પૂરું કરવા તેઓ ભાગ્યશાળી થયા. પોતે એંસી વર્ષના થાય તે પહેલાં પોતાની એક મહેચ્છાને તેઓ આમ મૂર્તિમંત કરી શક્યા. તેમના દીર્ઘ અને કર્મઠ જીવનના શિરમોર જેવા તે ગ્રંથો છે. એક રીતે તેને ભારતીય ઉપખંડના પંખીઓ વિશેનું મહાભારત કહી શકાય.

આટલું કર્યા બાદ તેમણે બીજું કાંઈ પણ કામ હાથ ન ધર્યું હોત તો પણ આઠ દાયકા વટાવી ગએલ આ મહર્ષિને કોઈ કાંઈ કહી શકે તેમ ન હતું. પણ સલીમ અલી એટલે અખંડ કર્મયોગી. વધતી જતી ઉંમર તેમની અભ્યાસયાત્રાઓ કે સંશોધનો માટેના પ્રવાસોમાં અવરોધરૂપ ન બની શકી. ભુતાન જેવા દુર્ગમ પહાડી પ્રદેશની પક્ષીસૃષ્ટિનો જાતઅભ્યાસ કરવા તેઓ ત્યાં ત્રણ - ચાર વાર ગયા. ત્યાંની કારમી આબોહવામાં મહિનાઓ સુધી રોકાતા અને સ્થળે સ્થળે ધૂમતા. ફલસ્વરૂપે ૧૯૭૭માં 'Field Guide to The Birds of Eastern Himalayas' નામનું પુસ્તક હિમાલયના ભ્રમણપ્રેમી પક્ષીનિરીક્ષકોને મળ્યું. પશ્ચિમ હિમાલય માટે તેવા જ

પુસ્તકની ખોટ બહુ સાલતી. પણ હવે સમગ્ર ભારતીય ઉપખંડનાં પંખીઓ માટે નીચેનાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રાપ્ય બનતાં તે ખોટ પૂરાઈ ગઈ છે. (૧) A Pictorial Guide to The Birds of India and Pakistan by Salim Ali (૨) A Field Guide to the Birds of India by Krys Kazmierczak (૩) Pocket Guide to the Birds of India & Pakistan by R. Grimmet, G. Inskipp & T. Inskipp.

છેલ્લાં સો વર્ષમાં Pinkheaded Duck, Jerdon's or Double-banded Courser અને Mountain Quail - આ ત્રણ પંખીઓ ભારતમાંથી નામશેષ થઈ ગયા હોય તેમ લાગતું હતું. તેમની ભાળ મેળવવા સલીમ અલી બહુ આતુર હતા. તે માટે સારી એવી રખડપટ્ટી છેક સુધી તેમણે ચાલુ રાખેલી. તેમના માર્ગદર્શન નીચે કામ કરતી એક ટુકડીને સફળતા મળી. છેલ્લા ૮૦-૯૦ વરસમાં કોઈની નજરે નહીં ચઢેલો Double-banded Courser તે ટુકડીને ૧૯૮૬માં આન્ધ્રપ્રદેશમાં મળી આવ્યો. Mountain Quail શોધવા તેના અસલ વસવાટ વિસ્તાર એવા સિમલા મસૂરી અને દહેરાદૂન આસપાસના હિમાલયમાં તેઓ ધૂમી વળ્યા પણ નસીબે યારી ન આપી. તે જ પ્રમાણે Pinkheaded Duck પણ ન મળી. આ બંને પંખીઓ નામશેષ થઈ ગયા છે, એમ માનવું રહ્યું.

સારસ કુળનું એક પંખી Blacknecked Crane ભારતમાં કેવળ લડાખમાં અને તે પણ બહુ ઓછી સંખ્યામાં છે અને ત્યાં તે માળા કરે છે. આપણી પાસે તેના વિષે બહુ ઓછી જાણકારી છે. વધારે સંશોધન જરૂરી ગણાય. મુંબઈમાં બેઠાં બેઠાં આવી માહિતી થોડી મળે! પણ આ તો સલીમ અલી. લડાખ જેવા દુર્ગમ અને અતિ વિષમ આબોહવાવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશની મુલાકાત લેવામાં તેમણે પાછીપાની ન કરી. પહોંચ્યા લડાખ. એંસી - પંચાસી વરસની ઉંમરે પણ આવી અદમ્ય હતી તેમની અભ્યાસવૃત્તિ અને લગની. પંખીઓ અંગે નવું નવું જાણવા અને જાતપરિચય મેળવવા તેઓ સદા આતુર અને તૈયાર. શંખલા (Crab Plover)નો તેમને અછડતો જ પરિચય. જામનગર જીલ્લાના અને કચ્છના દરિયાકાંઠે શિયાળામાં

તે સારી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. એવા સમાચાર શ્રી લવકુમાર ખાયરે તેમને આપતાં જામનગર જિલ્લાના દરિયાકાંઠાની તથા તેમાં આવેલા ટાપુઓની તેમણે ખાસ મુલાકાત લીધેલી.

સલીમ અલીની વિનોદવૃત્તિ ઘણી સતેજ. હિંગોળગઢમાં તેમની સાથેની મારી પહેલી મુલાકાત વખતે એક દિવસ ઠાવકું મોઢું રાખીને મને કહે, “લાલસિંહ, તમારે પૈસાદાર થવું છે?” આ સાંભળીને હું તેમની સામે જોઈ રહ્યો. મને કહે, “હેન્ડબુકનો ત્રીજો ભાગ અહીં છે? હોય તો લઈ આવો.” ધનવાન થવાને અને પંખીઓના ગ્રંથને શું લેવાદેવા હશે એવું વિમાસતો હું મારા રૂમમાં જઈને તે પુસ્તક લઈ આવ્યો. મને કહે, “પૃ. ૨૭૫ કાઢો”. મેં જોયું તો મોટા ધુવડ (Great Horned Owl)નો પરિચય તેમાં હતો. તેના ઉપર ઉપલક નજર ફેરવી કાંઈ ન સમજાતાં હું તેમની સામે જોઈ રહ્યો. મને કહે, “છેલ્લો ‘પેરા’ વાંચો”. ધુવડ વિશે લોકોમાં કેવા વહેમ પ્રચલિત છે તેના બે નમૂના તેમાં તેમણે આપેલા. મનોવાંછિત મેળવવા માટે ધુવડને અમુક રીતે મારવાની અને પછી તેનાં હાડકાંને લઈને અમુક પ્રક્રિયા કરવાની વિધિ તેમાં વર્ણવેલી. તે વાંચતા તેમની રમૂજ મારા ખ્યાલમાં આવી. હસીને મેં તેમની સામે જોયું એટલે તેઓ પણ હસ્યા અને બોલ્યા, “છે ઈચ્છા તે વિધિ કરવાની?”

પોતાની જાત ઉપર પણ તેઓ મુક્ત મને વિનોદ કરી શકતા. તેમની વિનોદવૃત્તિનો બીજો પ્રસંગ બહુ મર્મસ્પર્શી છે. હિંગોળગઢ મુકામે ‘વર્લ્ડ વાઈલ્ડલાઈફ ફંડ’ના પ્રકૃતિ પરિચય શિબિરો દરમ્યાન શ્રી સલીમ અલી એક વાર ત્યાં આવેલા. ત્યાંથી બે કિલોમીટર દૂરના બિલેશ્વર મહાદેવ નામના સુંદર સ્થળે શિબિરાર્થીઓનું અપોરનું ભોજન રાખેલું. તેઓ ત્યાં આવ્યા. એક ઓટલો ચડવા જતાં તેઓ પડી ગયા અને બેશુદ્ધ થઈ ગયા. અમે બધા ગભરાઈ ગયા. તેમને કાળજીથી ઊંચકીને બાજુના ઝાડ નીચે છાયામાં સપાટ જમીન પર સુવરાવ્યા. થોડી વારે કળ વળતાં તેમણે આંખો ખોલી. અમને બધાને પોતાની આસપાસ ચિંતાતુર વદને ઊભેલા જોયા. અમારા બધા પર નજર ફેરવી હળવેથી બોલ્યા, “Vultures waiting for the animal to die.” (જાનવર મરી જાય તેની ગીધડાં રાહ જઈ રહ્યા છે!) એક આજીવન પક્ષીવિજ્ઞાનીએ આપેલી કેવી વિનોદપૂર્ણ અને ઓટદાર ઉપમા! આ સાંભળી અમે બધા હસી પડ્યાં અને અમારા મન પરની ચિંતા દૂર થઈ.

નિયમિતતા, સ્વાશ્રય, ખંત અને પરિશ્રમશીલતા તેમના જીવનનાં દેખાઈ આવતાં લક્ષણો. સવારે વહેલા ઊઠવાની તેમને કાયમની ટેવ. પોતાની પથારી તરત જ જાતે વ્યવસ્થિત કરી લે. દાંત-મોઢું સાફ કરીને બધી વસ્તુઓ યોગ્ય જગ્યાએ બરાબર ગોઠવીને રાખે. સ્નાન કરી કપડાં સરખી રીતે મૂકી દે. મારા એક મિત્રને ત્યાં તેઓ બેએક દિવસ રોકાયેલા. તેમની વિદાય પછી કામવાળી બાઈ રૂમ સાફ કરવા ગઈ તો બધું વ્યવસ્થિત. ક્યાંય કાંઈ કરવાપણું બાકી નહીં. આ જોઈને બાઈ કહે, “બધા મેં માન આવા હોય તો કેવું સારું!” પક્ષીનિરીક્ષણમાં નીકળ્યા હોય ત્યારે કેમેરા, તેના નાના મોટા લેન્સ, તેની ઘોડી અને દૂરબીન પોતે જ ઊંચકે. મારા જેવાં મદદ કરવા જાય તો વિનયપૂર્વક ના પાડે.

કચ્છના રણવિસ્તારમાં પક્ષીઓને કડી પહેરાવવાનો કેમ્પ રાખેલો. જસદણના સ્વ. દરબાર સાહેબ શ્રી શિવરાજકુમાર ખાયર તેમની સાથે હતા. એક દિવસ વગડામાંથી સાંજે પાછા ફરતાં જોયું તો શ્રી સલીમ અલીનું પેન્ટ ઢીંચણે ફાટી ગયેલું. શિવરાજકુમારને કહે, “આ તો તકલીફ થઈ. કાલે પહેરીશ શું?” શિવરાજકુમાર પણ મૂંઝાણા. અંતરિયાળ વગડામાં દરજી ક્યાં મળે? અને પોતાના કપડાં સલીમ અલીને ખૂબ મોટાં પડે. કરવું શું? બીજે દિવસે સવારે સલીમ અલી તૈયાર થઈને તંબુમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમણે ચડી પહેરેલી. શિવરાજકુમારે પૂછ્યું, “આ ચડી ક્યાંથી કાઢી?” તો કહે, “પેલા ફાટેલા પેન્ટનો ઢીંચણથી નીચેનો ભાગ કાપીને રાતે સીવી લીધો. એટલે થઈ ગઈ ચડી. મારું કામ ચાલશે!”

આવો જ બીજો દાખલો. શ્રી લવકુમાર ખાયર એક વાર તેમને મળવા ગયેલા. મુલાકાત પતાવી તેઓ BNHS ઓફિસે જવા નીકળ્યા. એક હાથમાં થેલી લઈને સલીમ અલી કહે, “ચાલો તમને થોડે સુધી સાથ આપું.” આગળ જતા રસ્તે આવતી જાણીતા દરજીની દુકાનમાં ગયા. ફાટેલા કોલરવાળા પોતાના સુતરાઉ બુશર્ટ થેલીમાંથી કાઢીને દુરસ્ત કરવા દરજીને આપ્યા. તેણે તરત કોલર ઉલટાવીને સીવી આપ્યા. તેને થેલામાં મૂકી શ્રી લવકુમારને સલીમ અલી કહે, “You see, this is how I combat rising prices. I will now pull on with these for some months.”

પ્રકૃતિવિજ્ઞાન અને પર્યાવરણ સંરક્ષણના ક્ષેત્રનાં અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય માન સન્માન તેમને મળેલાં. તે

ક્ષેત્રના અનેક નિષ્ણાતો સાથે તેમને ઘનિષ્ટ સંબંધો હતા. દેશ વિદેશનાં અનેક સંમેલનોમાં ભાગ લેવાના આમંત્રણ તેમને મળતા અને તેમાં પોતાના પ્રદાનથી તેઓ ભારતનું નામ ઉજાળતા. જીવનભરના તેમના એકનિષ્ઠ અભ્યાસ અને પ્રવૃત્તિઓની કદરૂપે ભારત સરકારે તેમને પદ્મવિભૂષણથી સન્માનિત કરેલા. અત્યારની ચીલાચાલુ રીત મુજબ શ્રી સલીમ અલી બારમા ધોરણ સુધી ભણ્યા ન હતા. પણ જીવનભર પક્ષીઓના અભ્યાસમાં રત રહેલા સલીમ અલીના તલસ્પર્શી જ્ઞાનની કદર કરીને મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ તેમને પંખીવિજ્ઞાનમાં Ph.D.ના ગાઈડ તરીકે માન્યતા આપેલી. તેમના હાથ નીચે કેટલાક યુવાનોએ ડૉક્ટરેટ મેળવેલ. પ્રકૃતિસંરક્ષણના ક્ષેત્રમાં બહુ મોભાદાર ગણાતું 'પોલગેઝી પ્રાઈઝ' તેમને મળેલું. આટઆટલી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા છતાં શ્રી સલીમ અલીના જીવનવ્યવહારમાં કે તેમની સાદાઈ સરળતામાં કાંઈ ફેર પડેલો નહીં. તેમની અંગત જરૂરિયાતો બહુ ઓછી. કપડાલતા સાવ સાદા. વાણી અને વર્તન સરળ.

કેરળની 'સાયલન્ટ વેલી' બચાવવામાં તેમનો હિસ્સો મોટો. સ્વ. વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીને તેમણે જાતે વિજ્ઞાપિત્ર લખેલો. પરિણામે શ્રીમતી ગાંધીએ દરમ્યાનગીરી કરતાં કેરળ સરકારે તેની સાયલન્ટ વેલીની જળવિદ્યુત યોજના પડતી મુકેલી.

શ્રી સલીમ અલી પૂરા ભાગ્યશાળી ગણાય. પોતાને જેનો શોખ હતો તે જ કામ જીવનભર તેમને કરવાનું મળ્યું

અને પોતાના દીર્ઘ જીવનના પરિપાક જેવાં પુસ્તકોનો વારસો ભાવિ પેઢીને આપતા ગયા. કાર્લાઈલની આ ઉક્તિ શ્રી સલીમ અલીને અક્ષરશઃ લાગુ પડે તેવી છે : "Blessed is he who has found his work. Let him ask no other blessedness. (જેને મનગમતું કામ મળી ગયું છે તે ખરેખર નસીબદાર ગણાય. વિધાતા પાસે આથી વિશેષ કૃપા માગવાનું તેણે માંડી વાળવું જોઈએ)"

અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પુસ્તકો ઉપરાંત હાલમાં જ તેમના લેખોના બે દળદાર ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. પ્રસંગોપાત તેમણે લખેલ બધા લેખો તેમાં સમાવી લીધા છે. અંગ્રેજી ભાષા ઉપર તેમનો કાબુ અત્યંત પ્રશંસનીય હતો. સુંદર અંગ્રેજી કોને કહેવાય તેના નમૂના તરીકે અંગ્રેજ લેખકો પણ શ્રી સલીમ અલીના લખાણમાંથી દૃષ્ટાંતો આપતા.

થોડા જ વરસોના પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવન બાદ તેમના પત્નીનું અવસાન થયેલું. બીજું લગ્ન કરવાને બદલે બાકીનું દીર્ઘ જીવન તેમણે વિધુરાવસ્થામાં જ પૂરું કરેલું.

શ્રી સલીમ અલીના પત્ની જીવ્યા ત્યાં સુધીના તેમના બધાં પક્ષીનિરીક્ષણોમાં ઉત્સાહથી જોડાતા અને તેમને સાથ આપતા. 'આઉટડોર લાઈફ'માં ભોગવવી પડતી અનેક અસુવિધાઓ હસતા મોઢે સ્વીકારી લેતા. શ્રી સલીમ અલી માટે તેઓ પ્રેરણાના સ્રોત સમા હતા.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧



## વિહંગાવલોહન

લલકુમાર ખાયર  
અનુ. નંદિતા મુનિ



### સારસની ચિરવિદાય?

ગયા અંકથી ચાલુ..

બંધનાવસ્થામાં સારસને ઉછેરવાના કોઈ પણ સૂચનની તાત્કાલિક અધિકારિક પ્રતિક્રિયા નકારાત્મક જ રહેવાની! અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ હોઈ કુદરતી અવસ્થામાં તેને કોઈ જ પ્રકારની ખલેલ પહોંચાડી શકાય નહીં. નૈસર્ગિક અવસ્થામાં પ્રજનન કરી રહેલી સારસજોડી પાસેથી ઈંડું લઈ લેવું એટલે સંરક્ષણના કાયદાનો ભંગ કરવો - પછી ભલે એ ઈંડું એમના દ્વારા સફળતાપૂર્વક સેવાય કે નહીં, અથવા માત્ર એક બચ્યું પણ પુષ્ટ વયં

સુધી પહોંચે કે નહીં. હા, જો કોઈ નિયંત્રણ વગર આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે સામે વ્યાજબી રીતે વાંધો લઈ શકાય. હું જે કલ્પું છું તે કંઈક આવું છે: સરકાર બંધનાવસ્થામાં સારસ ઉછેરવાની જવાબદારી એક જૂથ કે સંગઠનને સોંપી એને વૈધાનિક માન્યતા પ્રદાન કરે. આ સંગઠનના બોર્ડ પર વન્યજીવ વિભાગના પ્રતિનિધિ પણ હોય અને આ કામ સતત દેખરેખ હેઠળ હાથ ધરવામાં આવે. ઈન્ટરનેશનલ કેન ફાઉન્ડેશન (ICF)ના સફળ થયેલા મોડેલનું અનુકરણ કરવામાં આવે અને એમના એક

પ્રતિનિધિને પણ બોર્ડમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે. એમનાં અનુભવ અને તજજ્ઞતા અહીં આરંભ કરવામાં આવતા આવા કોઈ પણ કાર્યક્રમ માટે અત્યંત ઉપયોગી બની રહેશે. આ આખા કાર્યક્રમનું સંચાલન જાહેર રીતે કરવામાં આવે અને આ મુદ્દા અંગે ખરી નિસ્ખત અને ચિંતા ધરાવતા શક્ય તેટલા વધુ પક્ષીનિરીક્ષકોને આ કાર્યક્રમ સાથે સાંકળવામાં આવે.

વિનાશના છેલ્લા આરેથી ICF દ્વારા બચાવી લેવાયેલા 'બ્લૂપીંગ કેન'થી સારસ એ રીતે જુદા પડે છે કે, તે પાણીની ઉપલબ્ધિના આધારે સ્થાનિક રીતે આવાસ બદલતાં નિવાસી પક્ષીઓ છે. અમેરિકાનાં 'કેન' લાંબા અંતરનો ઋતુપ્રવાસ કરે છે, જેના કારણે સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યાંના કાર્યક્રમમાં વધુ વિન્નોમાંથી માર્ગ કાઢવો પડ્યો હોય - ખાસ કરીને બંધનાવસ્થામાં મોટાં કરેલ પક્ષીઓને વન્ય પક્ષીઓની સાથે ભેળવવામાં. આપણા માટે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તેમ જ નથી. દર વર્ષે ઉનાળામાં જ્યારે જળપ્લાવિત વિસ્તારોમાં પાણી ઘટી ગયું હોય ત્યારે સારસ આખું વરસ પાણી રહેતું હોય એવા જળાશયોમાં એકઠાં થાય છે. આ સમયે જ યુવાન પક્ષીઓ જોડી બનાવવાનું શરૂ કરે છે. આ સમયે બંધનાવસ્થામાં મોટાં કરેલ પક્ષીઓને વન્ય પક્ષીઓ સાથે ભેળવી શકાય. એ શક્ય છે કે, બંધનાવસ્થામાં ઉછેરેલ પક્ષીઓ વન્ય પક્ષી સાથે જોડી બનાવે અને આ જોડી તેમને ગમતાં જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં બચ્યાં ઉછેરે. આશા રાખીએ કે, નવી ઊભી થતી હાઉસિંગ સોસાયટીઓના 'લેન્ડસ્કેપિંગ'ના ભાગરૂપ જળાશયોમાં પણ એ આવાસ કરે! જે પણ થાય તે, પરંતુ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ સારસની વસ્તીમાં બને તેટલાં વધુ નવા સભ્યો ઉમેરાય તે જોવાનો હોવો જોઈએ.

શક્ય તેટલાં વધુ બચ્યાંનો પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉછેર

કરવાની સાથે જ, પરંપરાગત સ્થાનોમાં બચ્યાં ઉછેરતી જોડીઓને સંપૂર્ણ સંરક્ષણ મળે તેમ જ તેમની આસપાસના લોકો દ્વારા નજીકમાં આવેલી શાળાઓ તથા પ્રસાર માધ્યમોને સાંકળતો કલ્પનાશીલ લોકજાગૃતિનો કાર્યક્રમ વિકસિત થાય, તેવો સમાંતર પ્રયાસ પણ ચાલવો જોઈએ. સારસ અત્યાર સુધી બચી શક્યા છે તેનું એક કારણ, લોકોની લાગણીમાં એમને સ્થાન મળેલું છે એ છે. આ લાગણી જીવતી રહે તેવા પ્રયત્ન કરવા જરૂરી છે. માત્ર વન્યજીવ સંરક્ષણના કાનૂનો પર આધારિત રહેવું યોગ્ય નથી. બચ્યાંનો સારો વિકાસ થાય તે માટે દરેક સારસબેલડીને કૃત્રિમ ખોરાક પૂરો પાડવા અંગે પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. જો આ ખોરાકપૂર્તિની પ્રવૃત્તિ સ્થાનિક બાળકો ઉપાડી લે તો વળી વિશેષ સારું. જે જળાશયો પર ગ્રીષ્મમાં સારસ એકઠાં થતાં હોય તે સ્થળને પ્રસિદ્ધિ મળવી જોઈએ અને ત્યાં ધાન્ય તેમ જ અન્ય નાઈટ્રોજનયુક્ત ચારો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. ઘણા આધુનિક 'ફાર્મ હાઉસ'ના લેન્ડસ્કેપિંગમાં પાણીને મધ્યસ્થ સ્થાન આપવામાં આવે છે. આવાં સ્થળોને રજિસ્ટર કરીને ત્યાં સારસની જોડના નિવાસની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આવું કરવામાં આવે તો સંપૂર્ણ રીતે નૈસર્ગિક પક્ષીઓની સંખ્યામાં અર્ધવન્યપક્ષીઓ ઉમેરાશે.

આપણે જો ગુજરાત, રાજસ્થાન અને ઉત્તરપ્રદેશમાં સારસની દુર્દશાનો અંત ન લાવી શકીએ, તો વિલુપ્તિના આરે પહોંચેલી અન્ય જાતિઓને બચાવવામાં કઈ રીતે સફળ થઈશું તે હું સમજી શકતો નથી.

૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૪૦૦૪



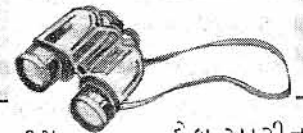
## નિરીક્ષણ ગોંધ



### અમારો કચ્છનો પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસ

તા. ૧૬-૧૭-૧૮ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭ના રોજ પ્રકૃતિ મિત્રમંડળ, દાહોદના ૫૭ સભ્યો કચ્છમાં, નખત્રાણા, બત્રી, નારાયણ સરોવર વગેરેની મુલાકાતે ગયા હતા. સાથે સુરત નેયર ક્લબના સભ્ય શ્રી મુકેશ ભટ્ટ આવ્યા

હતા. દાહોદથી ૧૫ ફેબ્રુઆરીની સાંજે નીકળી ૧૬ ફેબ્રુઆરી, શુક્રવારે નખત્રાણા પહોંચ્યા. નખત્રાણા - મોટી વિરાણી ખાતે કચ્છનાં જાણીતા પ્રકૃતિવિદ્ શ્રી જુગલકિશોર તિવારીને ત્યાં અમારો મુખ્ય મુકામ હતો. અહીં મોટી વિરાણી ખાતે શ્રી જે.કે.તિવારીએ



પ્રકૃતિપ્રેમીઓ માટે ખાસ શિબિરસ્થાન વિકસાવ્યું છે. ત્યાં અમારા સહુ માટે રાહતના દરે રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. જો મુલાકાતી પાસે વાહનની સુવિધા ન હોય તો તે પણ અહીંથી મળી શકે છે. આટલી મોટી સંખ્યામાં તેમને ત્યાં પ્રથમ શિબિર થઈ રહ્યો હતો. શિયાળો હતો તેથી ઠંડી પણ ખાસ્સી હતી. આમ છતાં, તેમણે ખૂબ જ સાડું આયોજન કર્યું હતું.

બપોરનું ગરમાગરમ ભોજન પતાવી અમે સહુ જે.કે.ના માર્ગદર્શન હેઠળ બન્ની વીડમાં જવા રવાના થયા. બન્ની વીડ ખૂબ જ વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફેલાયેલું છે અને તેની વિશિષ્ટ ખાસિયતોને લીધે ત્યાં વિવિધ પક્ષીઓ અને વન્યજીવો જોવા મળે છે. અમે ત્યાં વીડમાં અને છારી ઢંઢના જળવિસ્તારમાં સામાન્ય અને દુર્લભ એવાં ઘણાં પક્ષીઓ જોયાં, જેમાં ખાસ નિરીક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

લાલપૂંછ પિટો (Rufous-tailed Wheatear), રણ શ્વેતકંઠ (Desert Warbler), શ્યામકંઠ રણપિટો (Desert Whetear), ઊજળો પિટો (Isabeline Wheatear), વગડાઉ ધાનચીડી (Tawny Pipit), મોટો ધોળવો ઝુમ્મસ (Steppe Eagle), ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallied Harrier), પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier), કુંજ (Common Crane) વગેરે.

આ બીડમાં જ અંતરિયાળ એવું કુલાય ગામ છે, જ્યાં સૌથી નોંધનીય એવું પક્ષી મસ્કતી લટોરો (Grey Hypocolius) જોયું. એક જ પિલુડી (Salvadora persica) પર આ જાતિનાં ત્રણ પક્ષીઓ હતાં.

બન્નીના બીડમાં બીજી જગ્યાએ જઈને બેઠાં, તો ખૂબ રોમાંચિત થઈ ઊઠ્યો. અમારું માર્ગ પરથી હજારોની સંખ્યામાં કુંજ (Common Crane)નાં ટોળાં પસાર થતાં

હતાં. જિંદગીની અતિ દુર્લભ અને રોમાંચક ક્ષણો પૈકીની આ ક્ષણો હતી. કરૂરૂ.. કરૂરૂ કરતાં 'V' આકારમાં વારાફરતી હારબંધ કુંજ પસાર થતી હતી. આટલી વિશાળ સંખ્યામાં આ કુંજ આ રીતે અવાજ કરતી માથા પરથી પસાર થતી જોવી ખૂબ જ નસીબવંતુ લાગ્યું. વધુમાં આ જ જગ્યાથી થોડે દૂર લગભગ ૨૦૦ જેટલી પટ્ટાઈ (Harrier)ને રાતવાસો કરતાં પણ જોઈ. આટલી બધી પટ્ટાઈ! સાંજના ૮ કલાકે નખત્રાણા ખાતેના અમારા 'કેમ્પ'માં પરત આવ્યાં.

બીજા દિવસે (તા. ૧૭-૨-૦૭) વહેલી સવારે અમે સહુ અબડાસા ખાતેના ઘોરડ અભયારણ્યની મુલાકાતે જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં કાળો તેતર (Black Francolin) તથા તલિયો તેતર (Painted Francolin) જોયાં. અમારી બસમાં આગળની બેઠક ઉપર બેઠેલા સભ્યોએ રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો એક સાપ જોયો. અમે તરત બસ ઊભી રખાવી. તેને ઓળખીને તરત જ પકડી લીધો. એ ઘઉંલો (Banded Racer) હતો. લગભગ ૩ ફૂટ લાંબો આ સાપ શ્રી જે.કે.ના કહેવા મુજબ કચ્છમાં પ્રથમ વાર નોંધાયો હતો. અહીંથી લગભગ ૪-૫ કિમી અંદર ગયા પછી એક વોચ ટાવર આગળ અમે સહુ ઊતર્યા અને તેની ઉપરથી આજુબાજુનો નજારો અને ઘોરડ (Great Indian Bustard) જોવા ચઢ્યાં. વોચ ટાવરના ઉપરના માળ ઉપર ચઢી બધી બાજુએ જોવા લાગ્યા. અમારાથી લગભગ ૩૦૦ મી.દૂર ઘોરડ જોવા મળ્યાં. દૂરબીનથી બધા સભ્યોએ આ દુર્લભ પક્ષીને બારીકાઈથી જોયા. વધુમાં અહીં રોઝ (નીલગાય), છીંકારા અને શિયાળ પણ જોયા. લગભગ ૧ કલાક અહીં રોકાયા પછી પિંગળેશ્વર જવા નીકળ્યા. ત્યાં થોડે આગળ અમારી બસથી ૪૦-૫૦ મીટર દૂર ૫ ઘોરડ જોયાં. વાહ! શું નસીબો!

રૂપમાં કમનસીબ છતાં બપૈયો ભારતવાસીઓનો અત્યંત પ્રીતિભાજન બન્યો છે તે એના કંઠને લીધે. વસંતઋતુ આવે અને એનું હૃદયંગમ ગાન શરૂ થાય. આ બાજુ કુલૂકંઠ કોયલના સ્વરના આરોહ-અવરોહ, બીજી તરફ બપૈયાનો ઉદ્દીપક કલશોર. અનવરત નાદે બંને પંખી રાતદિવસ ગાયાં જ કરે. આખો ઉનાળો મુક્ત કંઠે ગાય. ચોમાસાના ભરવરસાદે પણ એના ગાનની ઝડીઓ ઊડતી હોય. શરદની સોહામણી નિશા પથરાય ત્યાં એનાં ગાન ધીમાં પડે. હેમન્ત-શિશિર આવતાં તો એ મૌનીવ્રત ધરી અદૃશ્યરૂપે ફરવાનું ઉચિત માને.

વિરહી જનોના વિરહાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરનારું બપૈયાનું ગાન ભારતવર્ષના સાહિત્યરસિકોમાં ભારે આદરપાત્ર ગણાયું છે. સ્વરની વિવિધતા એમાં નથી. કેવળ 'પોપી...યા' 'પોપી...યા' એવા એકવિધ ઉચ્ચ સ્વરે એ પોકાર્યે જાય છે. છતાં એના કંઠની મીઠાશ, સ્વરની ભાવવાહકતા ને ગાનના લહેકાની મૃદુતાથી વારંવાર સાંભળવા છતાં તૃપ્તિ થતી નથી.

સ્ત્રોત : 'વનવગડાનાં વાસી' - હરિનારાયણ આચાર્ય - માંધી સાભાર

અમારી બસ ઊભી રહી. બધા સભ્યો ઊતર્યા. બાઈનોક્યુલરથી અને નરી આંખે ખૂબ જ આનંદ માણ્યો! અમારા થોડાક અવાજથી આ પક્ષીઓ અટવાતા લાગ્યાં. ૨ ઘોરડ ઊડીને ૨૦૦-૨૫૦ મીટર દૂર ઊતર્યાં. શું એમની ઊડાન હતી! બાકીનાં ઘોરડ ઘાસમાં લપાતા છૂપાતાં દૂર સરકી ગયાં. અમે સૌ તેમને સતત જોતા રહ્યાં. જે.કે.ના કહેવા મુજબ, એક જ દિવસમાં ૭ ઘોરડ અને તે પણ ૧-૩૦ કલાકના ટૂંકા ગાળામાં એવું અગાઉ ભાગ્યે જ બન્યું છે. ત્યાંથી અમે પિંગ્વોન શ્વર દરિયાકિનારે ગયા. શાંત સ્વચ્છ એવા આ દરિયાકિનારાનું પાણી કંઈક અલગ જ અનુભવ્યું. આટલો સ્વચ્છ દરિયાકાંઠો કદાચ ગુજરાતમાં બીજે ક્યાંય નહીં હોય! અહીં અમે રેત ચંડૂલ (Sand Lark), કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gull), દરિયાઈ કીચડિયો (Sanderling) જોયાં. અહીંથી પછી નારાયણ સરોવર - છીંકારા અભયારણ્ય ગયા. ત્યાં પહોંચતાં અંધારું થઈ ચૂક્યું હતું. મંદિરો સિવાય કંઈ જોઈ ન શકાયું. તા.૧૮-૨-૦૭ના રોજ પરત મુસાફરી શરૂ કરી. ભુજમાં મિત્ર અને શુભેચ્છક શ્રી અચિન પોમલના માર્ગદર્શન હેઠળ ભુજ ફર્યા. સમગ્ર પ્રવાસ ખૂબ જ ફળદાયી રહ્યો. અતિ દુર્લભ પક્ષીઓ બારીકાઈથી મન ભરીને જોઈ શક્યા તેનું શ્રેય કદાચ શ્રી જે.કે.તિવારીની યોગ્ય દોરવણી તથા અનુભવને જાય છે.

#### પ્રકૃતિ મિત્રમંડળ

૨૪, વૃન્દાવન સોસાયટી, માર્કેટ રોડ, દાહોદ ૩૮૯૧૫૧



#### ગુલાબી પેણનો રાતવાસો

તા.૧૨-૧૨-૨૦૦૭ના રોજ દહેરાદૂનની 'વાઈલ્ડલાઈફ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઈન્ડિયા'ના ડૉ. અશોક વર્મા અને ફ્રાન્સના વૈજ્ઞાનિક ડૉ. થોમસ સાથે વેળાવદર 'હેરીયર' પર સંશોધનને લગતી કામગીરી પૂર્ણ કરી અમે પરત આવતા હતા. ધોલેરાથી પીપરી જતાં રોડ પર પીપરીથી ૨ કિમી પહેલા વાણેદા ગામ આવે છે. ત્યાં એક નાનો પૂલ આવે છે. આ ભાગમાં ચોમાસા દરમિયાનનું સારું એવું પાણી ભેગું થાય છે. ચોમાસામાં વધારે પાણી હોય ત્યારે તે પાણી ભોગાવો નદીને મળે છે. અહીંયા સારું એવું ગોંદરાનું ઘાસ પણ ઊગી નીકળેલું છે. ત્યાંથી જીપમાં સવારે સાત વાગે પસાર થતાં પક્ષીઓનું મોટું ઝુંડ જોવા મળતાં જ અમે અમારી જીપ થોભાવી. ઉતરીને જોતાં જ પેણનું ખાસ્સું એવું મોટું જૂથ રોડની જમણી તરફ જોવા મળ્યું. જીપને અને અમને જોતાં જ તેમાંથી કેટલીક પેણ

ઊડીને રસ્તાની ડાબી તરફ ગઈ. તે તરફ જોતાં પેણનું બીજું મોટું જૂથ જોવા મળ્યું. બાયનોક્યુલરથી શાંતિથી ગણતરી કરતાં રસ્તાની બંને તરફની પેણ ૨૩૦થી વધારે હોવાનું જોવા મળ્યું. આ બધી પેણ કદાચ રાતવાસો ત્યાં જ કરતી હશે એવું બને. પંભાતના અખાતથી ૧૦ થી ૧૨કિમી અંતરમાં આવતો આ વિસ્તાર ખારા-મીઠા પાણી ધરાવતો વિશિષ્ટ વિસ્તાર છે. તેના છીછરા પાણીમાં માછલીઓ પણ સારી એવી જોવા મળી હતી. અન્ય પક્ષીઓની ઓળખ અને ગણતરી કરતાં નીચે પ્રમાણેની યાદી થઈ.

ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) - ૨૩૦+,  
રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) - ૩, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૬, ચમચા (Eurasian Spoonbill) - ૧૦ (ઊડતા), સીંગપર (Northern Pintail) - ૧૦, ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck) - ૪, ગયણા (Northern Shoveller) - ૫૦+, નાની મુરઘાબી (Common Teal) - ૧૦૦+, ઉલટી ચાંચ (Pied Avocet) - ૫૦+, નીલ જલમુરઘા (Purple Swamphen) - ૨૫, ગજપાઉ (Blackwinged Stilt) - ૨૨, નાના ધોળા બગલા (Little Egret) - ૧૨, નડી બગલા (Purple Heron) - ૩, કબૂત બગલા (Grey Heron) - ૬, નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper) - ૫, ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) - ૮, ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper) - ૨, કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint) - ૩, પંખાપૂંછ ગારખોદ (Common Snipe) - ૩, ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) - ૧૫, આડ/ભગતડું (Common Coot) - ૬૦, પાનપટ્ટાઈ (Eurasian Marsh Harrier) - ૨, નાના કાજિયા (Little Cormorant) - ૪૨.

તા.૧૬-૧૨-૦૭ના રોજ બપોરે ૧૨-૦૦ વાગ્યાના સમયે ડૉ. અશોક વર્મા અને ડૉ. થોમસ મને ફરી મળ્યા ત્યારે આ જ સ્થળે બંનેએ ૧૦૦થી વધુ ગાજહંસ (Grey Lag Goose) જોયાની જાણ કરી. આ દિવસે ગુલાબી પેણ ૧૦૦થી વધુ જોવા મળી હતી.



#### વાત્રકનો કેચમેન્ટ વિસ્તાર

તા.૨૬-૫-૦૭ અને ૨૭-૫-૦૭ દરમિયાન શ્રી નીતિન વ્યાસ સાથે વાત્રક ડેમના કેચમેન્ટ વિસ્તારમાં બીજા પક્ષીઓ સાથે ૨૫ જેટલાં ધોળીડોક ઢોંક (Woollynecked

Stork) જોવા મળ્યા. સામાન્ય રીતે આ પક્ષી એકલું કે જોડામાં જોયેલ છે. તેથી મારા માટે આ સુખદ અનુભવ હતો. આ સાથે બીજાં પણ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. જેમ કે સફેદ કાંકણસાર (Blackheaded Ibis), કાળી કાંકણસાર (Black Ibis), ફાટીયાંચ ઢોંક (Eurasian Openbill), નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Duck), વચેટ ધોળો બગલો (Intermediate Egret), નાનો ધોળો બગલો (Little Egret) અને નાનો કાજિયો (Little Cormorant).



### દિવાળીઘોડાનો સમૂહ

તા. ૨૪-૧૧-૦૭ની શનિવારની સાંજે ૬ વાગે લગભગ ૧૫૦ જેટલા દિવાળીઘોડા (White Wagtail) ગાંધીનગરમાં ઘ-૪ સર્કલના બગીચામાં જોવા મળ્યા. આ અંગે શ્રી ચીનુ પંચાલ સાથે ચર્ચા કરી તો એવું લાગ્યું કે તેઓ આગળની મુસાફરી માટે ભેગા થયા હશે, કેમ કે આ પક્ષી શિયાળા દરમ્યાન શ્રીલંકા સુધી સ્થળાંતર કરે છે. આ પછી બીજી વાર જોવામાં આવેલ નથી.

હેમંત સુથાર

બ્લોક ૬૫૦/૨, સેક્ટર ૪સી, ગાંધીનગર ૩૮૦૦૦૪



### દરજીડાનો માળો

મારા ફળિયાના અરડૂસાના ઝાડ પર લગભગ છએક મીટર જેટલી ઊંચાઈએ દરજીડાએ માળો કર્યો. કોઈ અકસ્માતે નાનાં બચ્ચાં સાથેનો તે માળો નીચે પડ્યો. નસીબજોગે માળો અને બચ્ચાં સલામત રહેલાં! માળાને સાચવીને મેં એ જ વૃક્ષ પર થોડી ઓછી ઊંચાઈએ ગોઠવી દીધો અને તેનું નિરીક્ષણ કરતો રહ્યો. સાંજ સુધી માબાપ આવ્યા નહીં.

બીજે દિવસે સવારે જોયું તો તેઓએ આ ફેરફાર સ્વીકારી લીધેલો અને પહેલાની માફક બચ્ચાંને ખવરાવવાનું શરૂ કરી દીધેલું. મને થયું કે ફરી કોઈ અકસ્માતે માળો નીચે પડી જાય તો બચ્ચાં નાશ પણ પામે. એવું ન બને તે માટે મેં માળાને ક્રમશઃ નીચે ઉતારી અંતે ૧૫ મીટર જેટલી ઊંચાઈએ બાજુના છોડ પર ગોઠવી દીધો. દરજીડા દંપતિએ આ પરિસ્થિતિ પણ સ્વીકારી લીધી. બચ્ચાં ઉછર્યા અને મોટાં થયે ઊડી ગયાં.

વિશુભા રાઓલ

જી.એમ.ઈન્ડ. જવેલ્સ પ્રા.લિ., વિક્ટોરિયા પાર્ક, દેરી રાડ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧



### કેશોદથી સાસણ જતાં પક્ષીદર્શન

તા. ૩૧-૮-૨૦૦૭ને શુક્રવારે બાઈક પર સાસણ જવાનું થયું. ઝરમર વરસતા વરસાદમાં અજબ-તરશીંગડા-અમરાપુર-દેવળિયાના રસ્તે પસાર થતાં અદ્ભુત અને આહ્લાદક પ્રાકૃતિક વાતાવરણ નિહાળવા મળ્યું. જતી વખતે શેરગઢથી તરશીંગડાના રસ્તે વીજળીના તાર પર એક સાથે નવ હરિયલ (Yellowfooted Green Pigeon), આગળ જતાં ચાર હરિયલ અને ત્રણ શ્વેતનયના (Oriental White-eye) જોવા મળ્યાં. સાંજે પાછા પરતાં દેવળિયાથી માળિયાના માર્ગ પર લગભગ બસો વૈયાં (Rosy Pastor) જુદા જુદા સમૂહમાં વીજળીના તાર પર જોવાં મળ્યાં. આગળ જતાં ચાલીસેક વૈયાંનું આકાશમાં તાલબદ્ધ - નૃત્યમય ઉડયન પણ જોવા મળ્યું. મન આનંદથી નાચી ઊઠ્યું! મેદાનોમાં આઠેક જેટલી કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) અને લગભગ દસે જેટલા સફેદછાતી કલકલિયા (Whitebreasted Kingfisher) જોયા. આ વખતે મેઘરાજા મન મૂકીને વરસ્યા છે એટલે પક્ષીદર્શનનો અનેરો આનંદ લૂંટી શકાશે.

જિતુ પુરોહિત, રેવતુભા રાયજાદા

‘ચંદ્રમૌલિ’, સરદારનગર, કેશોદ ૩૬૨૨૨૦



### કચ્છમાં બગલા, ઢોંક, ચમચા, કાજિયા, કાંકણસાર, સર્પગ્રીવ વગેરે પક્ષીઓની સામૂહિક માળાવસાહતની મોજણી

૨૦૦૬ની સાલમાં સમગ્ર કચ્છમાં સારો વરસાદ થવાથી અનેક જગ્યાએ માળાવસાહતો (Heronry) જોવા મળેલ, જે અંગેની મોજણી કરવામાં આવેલ. આ અંગેની માહિતી ‘વિહંગ’ના વાચકોને રસપ્રદ રહેશે:

- (૧) હમીરસર તળાવ, ભુજ : તા. ૮-૬-૦૬ : ઢોર બગલા (Cattle Egret)ના ૧૮૫ માળા જેમાં ૧૬૪ માળામાં ઈંડાંનું સેવન તથા ૨૧ માળામાં બચ્ચાં હતાં. માળા આંબલી, પીપળો તથા વડનાં ફુલ ૫ ઝાડ પર હતા.
- (૨) બાંધાવાળો ચેક ડેમ, વાંઢાય, તા. ભુજ : તા. ૧૧-૬-૦૬ : ૧૫ પરદેશી બાવળ પર ઢોર બગલાદી ૭૦૦ તથા સર્પગ્રીવ (Darter)ના ૨ માળા હતાં જેમાં ઈંડાંસેવનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી.
- (૩) લીમડાવાળું તળાવ, નાંદા (કચ્છનું નાનું રણ), તા.

રાપર : ૩-૯-૦૬ : ૫૦ પરદેશી બાવળ પર ઢોર બગલાના ૨૦૦ માળા હતા જેમાં ૧૦૦માં ઈંડાંસેવનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી.

(૪) સરાણ, આડેસર, તા. રાપર : ૩-૯-૦૬ : ૨૫ પરદેશી બાવળ પર ઢોરબગલાના ૨૦૦ માળા હતાં જેમાં ઈંડાં સેવનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી.

(૫) મોવારિયા તળાવ, પલાંસવા, તા. રાપર : તા. ૩-૯-૦૬ : મોટા કાજિયાના ૫૦ માળા હતા જેમાં ઈંડાંસેવનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. માળા ૩ પરદેશી બાવળ તથા ૧ લઈના ઝાડ પર હતા.

(૬) મુંજાસર તળાવ, પલાંસવા, તા. રાપર : તા. ૩-૯-૦૬ : ૩૦ પરદેશી બાવળ પર ચમચાના ૨૦૦ તથા પીળીયાંચ ઢોંકના ૬૦ માળા હતા જેમાં ઈંડાંસેવનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી.

(૭) પ્રાગસર તળાવ, ચાડવા, તા. ભુજ : તા. ૧૭-૯-૦૬ : ૧૦ પરદેશી બાવળ પર ઢોરબગલાના ૬૦ માળા હતા, જેમાં ૨૦માં ઈંડાંસેવન ચાલુ હતું તથા ૩૦માં બચ્ચાં હતાં.

(૮) બાબીયા ડેમ, તા. મુંદ્રા : તા. ૧૭-૯-૦૬ : ૧૦ પરદેશી બાવળ પર નીચે મુજબની પરિસ્થિતિ હતી. ચમચાના ૨૫ માળા જેમાં ઈંડાંસેવન ચાલુ હતું. ઢોર બગલાના ૨૫ માળા જેમાં ૧૫માં ઈંડાંસેવન અને ૧૦માં બચ્ચાં હતાં. નાના કાજિયાના ૧૦ માળા જેમાં ઈંડાંસેવન ચાલુ હતું. રાતબગલાનો ૧ માળો જેમાં બચ્ચાં હતાં.

(૯) ગેલડા ડેમ, તા. મુંદ્રા : તા. ૧૭-૯-૦૬ : ૧ દેશી બાવળ પર ચમચાના ૧૩ માળા જેમાં ૧૧માં ઈંડાંસેવન ચાલુ હતું તથા ૨માં બચ્ચાં હતાં. સર્પગ્રીવનો ૧ માળો જેમાં ઈંડાંસેવન ચાલુ હતું. નાના કાજિયાના ૪ માળા જેમાં ઈંડાંસેવન ચાલુ હતું.

(૧૦) દોણ ગામતળાવ, તા. માંડવી : તા. ૧૭-૯-૦૬ : તળાવ વચ્ચે પાણીમાં ડૂબેલાં ૧૫ દેશી બાવળ પર નીચે મુજબનાં પક્ષીઓના માળા હતા :

ઢોર બગલા : ૨૦૦ માળા. ૧૫૦માં ઈંડાંસેવન તથા ૫૦માં બચ્ચાં.

નાના કાજિયા (Little Cormorant) : ૫૦ માળા જેમાં ઈંડાંસેવનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ.

ચમચો (Spoonbill) : ૫૦ માળા જેમાં ૧૦ બાંધકામ હેઠળ, ૩૦માં ઈંડાંસેવન અને ૧૦માં બચ્ચાં.

પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) : ૩૦ માળા જેમાં ૧૦માં ઈંડાંસેવન અને ૨૦માં માળા બાંધવાનું કામ ચાલુ.

કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) : ૩ માળા જેમાં ૨માં ઈંડાંસેવન અને ૧માં બચ્ચાં.

નાનો ધોળો બગલો (Small Egret) : ૮ માળા જેમાં ૪માં ઈંડાંસેવન અને ૪માં બચ્ચાં.

દરિયાઈ બગલો : ૧ માળો જેમાં બચ્ચાં હતાં.

(૧૧) નીંગાળ ગામતળાવ, તા. અંજાર : તા. ૨૪-૯-૦૬ : પાણી વચ્ચેના ૮ દેશી બાવળ પર પીળીયાંચ ઢોંકના ૪૦ માળા બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ.

(૧૨) ભીમાસર ગામતળાવ, તા. અંજાર : તા. ૨૪-૯-૦૬ : ૬ દેશી બાવળ પર ઢોર બગલાના ૧૫૦ માળા હતા જેમાં ૧૩૦માં બચ્ચાં હતાં અને ૨૦માં ઈંડાંસેવન ચાલુ હતું. વળી ૬ માળા સર્પગ્રીવના હતાં જેમાં બચ્ચાં હતાં.

(૧૩) પઠાપીર ડેમ, બરંદા, તા. અબડાસા : તા. ૧૫-૧૦-૦૬ : ૬ પરદેશી બાવળ પર ચમચાના ૫૦ માળા હતા, જેમાં બચ્ચાં મોટા થઈ ગયેલ. ૬ ઢોર બગલાના માળા હતા, જેમાં ઈંડાંસેવનની કામગીરી ચાલુ હતી.

માળાવસાહતની મોજણીમાં મારી સાથે

‘કુમારસંભવ’માં કવિકુલગુરુ કાલિદાસે અગ્નિએ ધારણ કરેલાં પંખીના છન્નવેશનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે :

“પ્રેમોન્મત માદાના અતિ મનોહર કૂજનનું અનુકરણ કરતો, અગ્નિકણ સમી લાલ આધૂર્ણિત આંખોવાળો, ફૂલાવેલા કંઠને ઊંચોનીચો ઝુકાવતો, વારંવાર સુન્દર પૂંછડી પંખા પેઠે ઉઘાડવાસ કરતો, કદીય પિંજરાવસ્થા ભોગવેલી નહિ એટલે સ્વેચ્છાચારી વિશુંબલ, મદોન્મત થઈ ધૂમતાત્, ચંદ્રના જેવી શુભ દેહપ્રભાવાળો, પીંછાથી મટેલી સાથળવાળો, અહીંતહીં ગોળ ફૂદરડી ફરતો ભમતો, કામદેવ અને રતિએ વલોવેલા અમૃતના સરોવરનાં જળમાંથી તાજા ઊભરાતાં કીણના ગોટા જેવો ઉજ્જવલ.”

અતિશયોક્તિના ૨૪ પણ અંશ વિનાના આ લોકોત્તર વર્ણનનું પાત્ર જે હોલો બન્યો છે, એ સુભગદેહી પંખી તો આપણે ત્યાં અતિ સામાન્ય છે, એનું નામ ‘Ring Dove’.

સ્ત્રોત : ‘વનવગડાનાં વાસી’ - હરિનારાયણ આચાર્ય ‘વનેચર’ - માંથી સાભાર



પક્ષીનિરાક્ષક મિત્રો શ્રી ત્રિલોચન છાયા, મહમદહુસેન ખત્રી, અશ્વિન પોમલ તથા જયસિંહ પરમારે સહયોગ આપેલ. વળી નિયામકશ્રી, ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર તરફથી આ કામગીરી અમને સોંપવામાં આવેલ જે અંગે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.



### કચ્છમાં શિકારી પક્ષીઓની વિવિધતા

૨૦૦૬ની સાલમાં કચ્છમાં સર્વત્ર નોંધપાત્ર વરસાદ થયો હોઈ જળાશયો ભરચક હતાં અને ઘાસિયા પ્રદેશો તથા ખરાબાની જમીનો પર ઘાસ તથા વનસ્પતિ વિપુલ પ્રમાણમાં જોવાં મળ્યાં. આને લીધે અનેક કીટકો તથા સરિસૃપ (raptile) વર્ગનાં પ્રાણીઓ અને કર્તરી (rodents) વર્ગના પ્રાણીઓ સારી સંખ્યામાં જોવાં મળ્યાં. તેમનો આહાર કરવા અનેક શિકારી પક્ષીઓ વિવિધ જગ્યાએ જોવાં મળ્યાં છે. આ લખનારે ઓગષ્ટ ૨૦૦૬થી માર્ચ ૨૦૦૭ દરમ્યાન કચ્છમાં કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણ દરમ્યાન જોયેલા અગત્યનાં શિકારી પક્ષીઓની વિગત નીચે મુજબ છે.

પક્ષીનું નામ	સ્થળ	તારીખ સંખ્યા
શિયાળુ ટીસો (Long-legged Buzzard)	બરંદા ગુવર વચ્ચે, તા. લખપત છારીઢંઢ-સેરવો, બત્રી	૧૫-૧૦-૦૬ ૧ ૧૫-૧૧-૦૬ ૧ ૨૩-૧૨-૦૬ ૧ ૧૮-૨-૦૭ ૨
બીટ્ટા, ધુફી		૧૩-૧૧-૦૬ ૩
કુણાઠીયા કાળા		૧૮-૧૧-૦૬ ૩
તળાવ, ભાનાડા તા. અબડાસા		૨૪-૧૨-૦૬ ૪ ૩૧-૧-૦૭ ૫
પીંગળેશ્વર-કોઠારા તા. અબડાસા		૧૩-૧૧-૦૬ ૩ ૧૮-૧૧-૦૬ ૧
વેકરીયા ઢંઢ - શેરવો ઢંઢ (બત્રી)		૧૪-૧૧-૦૬ ૧ ૨૩-૧૧-૦૬ ૨
મૌસુણા રખાલ તા. નખત્રાણા		૨૯-૨૨-૦૬ ૧
માપર ઘાસિયો પ્રદેશ તા. માંડવી		૨૬-૧૧-૦૬ ૧
રાણપર રખાલ બુડીયા લાલા, તા. અબડાસા		૩-૧૨-૦૬ ૧ ૧-૨-૦૭ ૧
વીઘાબેર, તા. ડોણ, ડોણ ડેમ તા. માંડવી		૨૪-૧૨-૦૬ ૧ ૧૩-૧-૦૭ ૧

કલ્યાણપર (ખડીર) તા. રાપર	૨૯-૧-૦૭ ૧
ધોળાવીરા (ખડીર) તા. રાપર	૨૮-૧-૦૭ ૧
મુન્દ્રા-મોખા વચ્ચે તા. મુંદ્રા મોટીબેર ડેમ, તા. અબડાસા	૫-૨-૦૭ ૧ ૨૧-૨-૦૭ ૧
સાંસાગર (Bonnelli's Eagle)	પલાંસવા, તા. રાપર ૩-૯-૦૬ ૧ મુન્દ્રા ૫-૨-૦૭ ૧
શિયાળુ સાંસાગર (Booted Hawk Eagle)	બરંદા, તા. અબડાસા ૧૫-૧૦-૦૬ ૧ ખાવડા, તા. ભુજ ૨૯-૧૦-૦૬ ૧ સાંધાણ-સુથરી વચ્ચે તા. અબડાસા ૩-૧૨-૦૬ ૧ સેરવો-છારીઢંઢ વચ્ચે તા. નખત્રાણા ૨૩-૧૨-૦૬ ૧ લોટ્ટાણી, બાલાસર તા. રાપર ૨૯-૧-૦૭ ૧
ધોળવો ઝુમ્મસ (Tawny Eagle)	જતાવીરા-પૈયા વચ્ચે તા. નખત્રાણા ૨૧-૧૧-૦૬ ૧ વાઘોટ-રામવાડા વચ્ચે તા. અબડાસા ૨૧-૨-૦૭ ૧ તેરા નલિયા વચ્ચે તા. અબડાસા ૧૧-૩-૦૭ ૧
પરદેશી ઝુમ્મસ (Steppe Eagle)	વેકરીયા ઢંઢ ૨૯-૧૦-૦૬ ૧ સેરવો ઢંઢ, હોડકા ૧૯-૧૧-૦૬ ૩ છારીઢંઢ (બત્રી) ૨૩-૧૨-૦૬ ૧૪ ૩૧-૧૨-૦૬ ૧૨ ૧૪-૨-૦૭ ૧૦ ૧૮-૨-૦૭ ૮ ૧૦-૩-૦૭ ૧૦
જતાવીરા-પૈયા તા. નખત્રાણા	૧૪-૧૧-૦૬ ૧
ભાનાડા, તા. અબડાસા	૧૩-૧૧-૦૬ ૧
નલિયા-જખૌ વચ્ચે તા. અબડાસા	૧૯-૧૧-૦૬ ૧ ૨૪-૧૨-૦૬ ૨
પટ્ટી પટાઈ (Montagu's Harrier)	કાળા તળાવ, તા. અબડાસા ૧૩-૧૧-૦૬ ૧ રાણપર-રખાલ તા. અબડાસા ૨૪-૧૨-૦૬ ૧ બાંબડકા ડેમ (ખડીર) ૨૯-૧-૦૭ ૧

	તા. રાપર		
	બગડા, લફરા, બંદરા	૫-૨-૦૭	૨
	વચ્ચે, તા. ભુજ		
મત્સ્યભોજ (Osprey)	જખૌના મીઠાનાં	૩૦-૧૨-૦૬	૧
	અગર, તા. અબડાસા		
	રુદ્રમાતા ડેમ, તા. ભુજ	૧૬-૧-૦૬	૧
	મુંદ્રા પોર્ટ રોડ	૫-૨-૦૭	૧
ધોતી (Hobby)	ખાવડા-ખારી વચ્ચે	૨૯-૧૦-૦૬	૧
	(પચ્છમ) તા. ભુજ		
	કુણાઠીયા, તા. અબડાસા	૨૪-૧૨-૦૬	૧
તુરુમ્તી (Redheaded Merlin)	કોટડા-રોહા મકડા	૩-૧૨-૦૬	૧
	વચ્ચે, તા. અબડાસા		
	પોલાડીયા, તા. માંડવી	૩-૧૨-૦૬	૧
	રતનપર-જનાણ વચ્ચે	૨૭-૧-૦૭	૧
	(ખડીર)		
સાપમાર ગરૂડ (Short-toed Eagle)	મોટી ખાખર	૧૭-૯-૦૬	૨
	તા. માંડવી		
	જાડવા, તા. અબડાસા	૧૫-૧૦-૦૬	૧
	પીંગળેશ્વર-કોઠારા	૧૩-૧૧-૦૬	૧
	વચ્ચે, તા. અબડાસા		
	નાની ઘૂફી, કુણાઠીયા	૧૩-૧૧-૦૬	૪
	કાળા તળાવ,	૧૯-૧૧-૦૬	૩
	ભાનાડા, વિદ્યાબેર	૨૪-૧૨-૦૬	૨
	તા. અબડાસા	૩૧-૧-૦૭	૭
	મોટી વિરાણી	૨૧-૧૧-૦૬	૧
	તા. નખત્રાણા		
	જખૌ, તા. અબડાસા	૨૪-૧૨-૦૬	૨
	સાંધાણ-સુથરી	૩૦-૧૨-૦૬	૧
	તા. અબડાસા		
	રાજડા, તા. માંડવી	૧૩-૧-૦૭	૨
	વિજયસાગર ડેમ	૧૩-૧-૦૭	૧
	તા. માંડવી		
	બાલાસર-દેશલપર	૨૮-૧-૦૭	૨
	-૨વ, તા. રાપર		
	કિરો ડુંગર, ફૂલાય	૧૪-૨-૦૭	૧
	તા. નખત્રાણા		
	તેરા-નલિયા વચ્ચે,	૧૧-૩-૦૭	૧
	તા. અબડાસા		

શાંતિલાલ એન. વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦



ઘાયલ સમડી ને ઉનાળાની રંગત

ઉનાળો શરૂ થવાની સાથે આસપાસમાં શક્કરખોરા

(Purple Sunbird) અને પોપટ (Rosering Parakeet) તથા અમારે ત્યાં બગલા (Egrets) માળા બનાવવામાં વ્યસ્ત થઈ ગયા છે. તા. ૨૫ ફેબ્રુ. ના રોજ વીરસદ ગામથી મિત્ર ડો. ભરતભાઈને ફોન આવ્યો કે, “કોઈ શિકારી પક્ષી ૪-૫ દિવસથી ફળિયામાં છે. ભાત ખવડાવું છું પણ તે ઊડી શકતું નથી તો શું કરું?” ત્યાં જઈને ઘાયલ સમડી (Kite) લઈ આવ્યો. તેની પાંખમાં ઘા હતો. Betadine સાથે ઘા સાફ કરી તેને B Complex tablet અને ઓછી માત્રાવાળી એન્ટિબાયોટીક (Ilaquinalone) શરૂ કરી. શરૂઆતમાં જમણી પાંખમાં જ્યાં ઘા હતો તે લબડેલી રાખતી હતી. જેમ જેમ ઘા રૂઝાતો ગયો તેમ તેમ પાંખ પીઠ ઉપર મૂકવા માંડી. ત્યાર બાદ અઠવાડિયામાં ઘા સંપૂર્ણ રૂઝાઈ ગયો. પછી રૂમમાં જ તેને ઊંચકીને ઊડવાની, પાંખો હલાવવાની કસરત કરાવવા માંડી. ૧૫ દિવસમાં તો તેણે ઊડવાનું અને પછી નિશ્ચિત જગ્યાએ ઉતરવાનું શરૂ કર્યું. તા. ૧૬મી માર્ચે તેને ખુલ્લામાં અગાશીમાં મૂકી. ૫-૭ મનિટમાં જ ઊડીને સામેના ઝાડ ઉપર બેસી ગઈ. સંધ્યાકાળ થયો હોવાથી રાતવાસો ત્યાં જ કર્યો. બીજે દિવસે સવારે ઊડીને ક્યાંક જતી રહી. આ સમડીને ફક્ત ઘા રૂઝાય તે જ જરૂરી હતું. પાંખમાં નુકસાન ન હતું તેથી સ્વસ્થતાથી ઊડી ગઈ. ઉત્તરાયણ ઉપર પણ ઘણાં પક્ષી આવા ઘાયલ થતા હશે. તેમાંથી ઘણાંને પ્રાથમિક સારવાર અને ખોરાકની જ જરૂર પડતી હશે. જો તે મળી જાય તો જરૂરથી ફરી વિહાર કરી શકે.

તા. ૬ માર્ચ, ૨૦૦૭ના રોજ હોસ્પિટલના પ્રાંગણમાં સરૂના ઝાડમાં આશરે ૪ ફૂટની ઊંચાઈએ શક્કરખોરા (Purple Sunbird)નો માળો જોયો. બે ઈંડાં હતાં. તા. ૧૮ માર્ચે બચ્ચાં હતાં. શક્કરખોરાના માળા મોટે ભાગે માનવ વસ્તીની નજીક, જ્યાં ચહલ પહલ હોય ત્યાં જોવા મળ્યાં છે. એ બતાવે છે કે, પોતાની સલામતી માટે માનવવસ્તીની નજીક માળા બનાવતું હશે. તા. ૨૦ માર્ચના રોજ શક્કરખોરાનો બીજો માળો બનવો શરૂ થઈ ગયો.

દર વર્ષે ‘જલારામ આંખની હોસ્પિટલ’ની નજીકના પરિસરમાં શ્વેતનેણ બુલબુલ (Whitebrowed bulbul) માળો કરે છે. ગઈ સાલ તેણે ઋતુમાં બે વખત એક જ માળાનો ઉપયોગ કરીને કુલ ૩ + ૨ બચ્ચાં ઉછેર્યાં. આ વર્ષે તેના વિશિષ્ટ અવાજ સંભળાવાના શરૂ થઈ ગયાં છે. હજુ માળો બનાવવાની શરૂઆત કરી નથી.

તા.૧૬ માર્ચ, શીમળાના ઝાડ પર શકરા (Shikra)નો માળો હશે તેમાંથી બચ્યું નીચે પડી ગયું. પગ તૂટી ગયો હતો તેથી હલનચલન શક્ય ન હતું. પરંતુ મને ૪ દિવસ પછી જાણ મળી. ત્યાં ગયો ત્યારે તો મરી ગયું હતું.

મારા ઘરની આસપાસ ઉનાળો આવતાની સાથે જ પક્ષીઓનો મેળો જામે છે. અબાલી (Dusky Crag Martin) તેની જગ્યા (દિવાલના લોખંડના ગર્ડર) ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે. દૈયડ તેનું ગાન શરૂ કરે છે અને લાઈટ મીટરની જગ્યા માળા માટે તેની છે તે નક્કી કરી લે છે. શોબિગી (Common Iora) પણ ગોળ ગોળ આકાશમાં ધૂમરી ખાઈ ગાય છે. ટપકીલી નાયણ (Whitespotted Fantail Flycatcher) પણ પૂંછ ફેલાવી ગાન છેડે છે. બ્રાહ્મણી કાબર (Brahmini Starling)ની તો ત્રણ જોડીએ ચોટી યડાવીને પાંખરવાનું શરૂ કર્યું છે. મારા ઘરની આસપાસ ચીકુ, જામફળ, સીતાફળ, નાળિયેરી, ખજૂરી અને ફૂલોમાં રાતનો રાજા, ચંપો, જાસુદ વગેરે હોવાથી ઘણાં જ પ્રકારનાં પક્ષીઓ આવે છે. સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Goldenbacked Woodpecker) ખાસ નાળિયેરી પર આવે છે. લલેડાં, કાબર (બબઈ અને મેના) તથા બુલબુલ (Redvented Bulbul) ખજૂરીમાંથી નીકળતા રસને પીવા ભેગા થાય છે. નાળિયેરી ઉપર કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)ના માળા હોય છે. અત્યારે બે નાના બચ્યાં છે. રાતવાસા માટે આશરે ૧૫ કાંકણસાર આવે છે. ઘરની સામે પંચાયત-ઘરમાં ખૂબ ઝાડ હોવાથી ત્યાં બગલાની વસાહત છે, જ્યાં રાતબગલાં (Night Heron), કાણી બગલી (Pond Heron), નાનો ધોળો બગલો (Little Egret), સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) વગેરેના માળા હવે શરૂ થશે. ચોમાસા અને ચાલુ ઉનાળાની વાતો પછી ફરી લખીશ.

યજ્ઞેશ ભટ્ટ

ધર્મજ, તા. પેટલાદ



## વાંસદામાં પ્રથમ પક્ષીનિરીક્ષણ મુલાકાત

આમ તો બચપણથી જ મને પક્ષીઓને નિહાળવાનો ખૂબ શોખ. પણ તેનો અભ્યાસ મેં બે વર્ષ પહેલાં જ શરૂ કર્યો. આની પાછળ 'ડિસ્કવરી' અને 'નેશનલ જ્યોગ્રાફિક' જેવી ચેનલોનો પણ મહત્વનો ફાળો હતો. એક દિવસ

ગામના પાદરના પીપળા પર જોવા મળતા કંસારા (Coppersmith Barbet) વિશે માહિતી મેળવવાના પ્રયાસમાં શ્રી મુકેશભાઈ ભટ્ટ સાથે મુલાકાત થઈ. મારાં રસ-રુચિને પારખીને તેઓએ મને આ વિષય પર થોડું સાહિત્ય પ્રદાન કર્યું. તેમની સાથે મારે વારંવાર ટેલિફોનિક અને રૂબરૂ મુલાકાત થવા લાગી. ઘાયલ પક્ષી, કાયબા કે સાપની યોગ્ય માવજત માટે હું તેમને પહોંચાડતો.

એક વાર ગણપતિ વિસર્જન માટે તાપી નદીથી પાલ ગામે આવતાં રસ્તામાં બોરડીના ઝાડ પર મેં પચરંગી શક્કરખોરા (Purple-rumped Sunbird)નો માળો જોયો અને તે અંગે શ્રી મુકેશભાઈને જાણ કરી. તે જોવા માટે તેઓ તા.૮-૯-૨૦૦૭ના રોજ આવ્યા. તેમની સાથે માળાનું નિરીક્ષણ કરતાં અંદર બે ઈંડાં જણાયાં. પરંતુ થોડા દિવસો બાદ એ માળો ગુમ થઈ જતાં દુઃખ થયું. મારા મિત્રનું કાપડની હાથછપાઈનું કારખાનું મારા ઘરની નજીક જ, તેના ખેતરમાં આવેલું છે. તા.૨૪-૯-૨૦૦૭ના રોજ ત્યાંના કારીગરે મને ખબર આપ્યા કે ત્યાં એક 'ચકલી'એ માળો બાંધેલો છે. મેં જઈને તપાસ કરી તો ત્યાં પચરંગી શક્કરખોરાનો માળો જણાયો. સાવધાનીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં અંદર એક કે બે દિવસનું નાનકડું બચ્યું જણાયું, જે મોટું થયે સલામત રીતે ઊડી ગયું.

૨૦૦૭ના દિવાળી વેકેશનમાં એક વાર ગુરુજી (મુકેશભાઈ)એ મને પોતાની સાથે ડાંગ આવવા જણાવ્યું. મેં આમંત્રણ સ્વીકારી લીધું અને તા. ૫-૧૧-૨૦૦૭ના રોજ અમે વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. પ્રથમ વખત નિષ્ણાત સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ અને તે પણ જંગલમાં, હું ખૂબ જ રોમાંચિત હતો! મારી ઈચ્છા હતી કે બીજું કંઈ જોવા ન મળે તો કંઈ નહીં પણ દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) જોવા મળે તો બહુ છે. પણ કુદરતનો મને પૂરો સાથ હતો. અમે વિવિધ પક્ષીઓ અને પતંગિયાંને જોવા લાગ્યાં. એક લક્કડખોદનો અવાજ સંભળાયો અને દૂરબીનથી જોતાં બે સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Goldenbacked Woodpecker) નજરે ચડ્યા. તેના લાજવાબ રંગોનું અમે રસપાન કરી શક્યા, જે મારા માટે એક ગજબનો અનુભવ હતો! ત્યાર બાદ ગાઈ રહેલા ભીમરાજ (Greater Racket-tailed Drongo)ને જોયા. દૂધરાજને ઊડીને જતા જોયો, પણ નિરાંતે જોઈ ન શક્યા. ત્યાં જ જોરદાર ચિચિયારી સંભળાઈ અને કોઈ રાજાનો પ્રવેશ થતો હોય તેવું વાતાવરણ સર્જાયું. કાળી પીઠ સોનેરી

લક્ડપોદ (Black-shouldered Woodpecker)ઝડ પર આવીને બેઠી. હું સાતમા આસમાનમાં પહોંચી ગયો! મેં અને મુકેશભાઈએ એકબીજાને અભિનંદન આપ્યાં.

આગળ જતાં શામા (White-rumped Shama)નું ગાન સંભળાયું. મુકેશભાઈને અચરજ થયું. મે પૃચ્છા કરતાં તેઓએ કહ્યું, “આ સમયે આટલું સરસ ગાન હોય તે નવાઈની વાત છે. તેનો ગાયન-પ્રજનન સમય પૂરો થયો છે.” અમે ત્યાં જ ઊભા રહ્યા અને દૂરબીનથી જોવા લાગ્યા. તેના સુંદર ગાન-રંગ-અદાને અમે બરાબર માણવા લાગ્યા. ગળું ફૂલાવીને ગાતા શામાનું આ દૃશ્ય ખરેખર આહ્લાદક હતું. ત્યાં જ તેણે અમારી તરફ પીઠ ફેરવી તો તેની પૂંછડીના બે લાંબા પીંછાની સુંદરતા તરફ ધ્યાન ખેંચાયું જે સૂર્યપ્રકાશમાં ચળકી રહ્યાં હતાં. શામાને લાંબા સમય સુધી નિહાળી અમે આગળ વધ્યા. રસ્તામાં મુકેશભાઈના કાને એક જાણીતો અવાજ પડ્યો અને ગાડી અચાનક ઊભી રાખીને તેઓ મને અવાજની દિશા તરફ લઈ ગયા. એક પક્ષી તરફ મારું ધ્યાન દોરી મને જણાવ્યું કે દૂધરાજને તો જુઓ! તેને જોતાં જ હું રોમાંચિત થઈ ગયો! મારી ઈચ્છા પૂર્ણ થયાનો મને ખૂબ આનંદ હતો. પાછાં ફરતી વખતે માદા દૂધરાજ પણ જોવા મળતાં તેમાં ઓર વધારો થયો.

પહેલી જ વાર મારા ગામવિસ્તારથી દૂર વ્યવસ્થિત પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું અને તે પણ એક નિષ્ણાત સાથે; જેમાં મને ઘણી નવી અને વ્યવસ્થિત જાણકારી મળી. મને એ પણ સમજાયું કે ઉસ્તાદો સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ પર જવું કેટલું ફાયદાકારક છે.

યોગેશ પટેલ  
પાલ ગામ, સુરત



### કચ્છમાં ચોટલિયો સાપમાર

કચ્છમાં માનકુઆ ખાતે એક વાડીમાં તા. ૧-૧૧-૨૦૦૭ના રોજ એક ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent Eagle) જોવા મળ્યો તથા શ્રી રત્નેશ માથુરે તેની તસવીર પણ લીધી. કચ્છમાં આ પહેલાં ઘણાં વર્ષ અગાઉ (૧૯૯૮-૯૯માં) અબડાસા ખાતે રામવાડા મંદિર વિસ્તારમાં લેખકે ચોટલિયો સાપમાર જોયેલો છે. પરંતુ કચ્છ ખાતે ચોટલિયા સાપમારનો આ પ્રથમ ફોટોગ્રાફિક ‘રેકર્ડ’ છે.

સામાન્ય રીતે આ પક્ષી હિમાલયનાં જંગલોમાં તેમ જ ગીર અને ડાંગ જેવા વનવિસ્તારમાં જોવા મળે છે.

(એ જરૂરી નથી કે ચોટલિયો સાપમાર માત્ર વનવિસ્તારમાં જ જોવા મળે. ઈન્દ્રોડા પાર્ક જેવા વૃક્ષાચ્છાદિત વિસ્તારોમાં પણ જોવા મળી શકે. -ડૉ.કેતન ટાટ્ટ)



### કચ્છમાં કાબરો રાજાલાલ

કાબરો રાજાલાલ (Whitebellied Minivet) કચ્છનાં કાંટાળા જંગલોથી માંડીને વાડી વિસ્તાર તથા રખાલોમાં ઓછું જોવા મળતું એક દુર્લભ પક્ષી છે. ગુજરાત તથા અન્ય રાજ્યો જેમ કે રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રમાં તે જોવા મળે છે. સ્વભાવથી આ પક્ષી રખડુ (nomadic) છે. એક સ્થાન પર જોયા પછી પાછું ત્યાં જ જોવા મળે એવું

### ‘બર્ડ સ્પોટ’

‘બર્ડ સ્પોટ’ એ અલગ અલગ સ્થળોએ પક્ષીનિરીક્ષકો દ્વારા કરાયેલ પક્ષીઓની નોંધનો ‘ડેટા-બેઈઝ’ ઊભો કરવા માટે બેંગલોરના એલ. શ્યામલ દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ‘સોફ્ટવેર’ છે, જે વેબસાઈટ પરથી સરળતાથી ‘ડાઉનલોડ’ થઈ શકે છે. આ ‘સોફ્ટવેર’માં ભારતીય ઉપખંડમાં જોવા મળતાં પક્ષીઓની સૂચિ અંગ્રેજી તથા લેટિન નામો સહિત સંગ્રહિત કરાયેલ છે. આ સૂચિનો ઉપયોગ કરી દરેક નિરીક્ષણની ‘ડેટા એન્ટ્રી’ ખૂબ ઓછા સમયમાં સરળતાથી થઈ શકે છે. એમાં સ્થળ, તારીખ, નિરીક્ષકનું નામ, સંખ્યા વગેરે વિગતોનો સમાવેશ થાય છે. આ સોફ્ટવેરમાં હાલ વિવિધ પક્ષીવિષયક ન્યૂઝલેટર, ઈન્ટરનેટ ગ્રૂપમાંથી રેકર્ડ મેળવી ‘ડેટાબેઈઝ’ તૈયાર કરાયેલ છે. દરેક પક્ષીનિરીક્ષક તેમાં ‘ડેટા એન્ટ્રી’ કરી પોતાના રેકર્ડનો તેમાં સમાવેશ કરી શકે છે. આ પક્ષીઓના નિરીક્ષણની વિગતોને જાતિવાર, સ્થળવાર કે નિરીક્ષકવાર વર્ગીકૃત કરી શકાય છે અને તે વિશેના નકશા પણ તૈયાર થઈ શકે છે. આમ આ ખૂબ ઉપયોગી સોફ્ટવેર છે. ‘સોફ્ટવેર’માં આવેલ ‘ગાઈડ’ ફોલ્ડરમાં વિસ્તૃત માર્ગદર્શન પણ અપાયેલ છે. ઉપયોગ-કર્તા જો પોતાનો ડેટા ‘શેર’ કરવા માંગતા હોય તો પોતે કરેલી નવી ડેટા એન્ટ્રી એક્સપોર્ટ કરવાની સગવડ પણ છે જેથી સોફ્ટવેરના નવા વર્ઝનમાં તેમના રેકર્ડનો સમાવેશ કરાય.

સંકલન : અશોક મશરૂ

નિશ્ચિત નથી. મારા મત મુજબ આ પક્ષીની સંખ્યા બીજાં ઘણાં બધાં દુર્લભ પક્ષીઓની જેમ ઓછી થતી જાય છે. મારા દોઢ દાયકાની પક્ષી-નિરીક્ષણ નોંધ જોતાં એવું લાગે છે કે આ પક્ષી કાબરી રામચકલી (Whitewinged Black Tit)ની જેમ જ દુર્લભ પક્ષી છે. કચ્છમાં છેલ્લા બે વર્ષમાં કરેલી કાબરા રાજલાલની નોંધ અહીં આપું છું.

કચ્છમાં કાંટાળાં જંગલો તથા રખાલો, કોલસાના અવેધ ધંધાને લીધે અતિશય જોખમ હેઠળ છે. ગુજરાત સરકારે તરત પગલાં લેવાં જોઈએ અન્યથા જે બચી ગયાં છે એ જંગલો પણ કપાઈ જશે.

કાબરા રાજલાલની કચ્છમાં નોંધ :

તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા
૬-૨-૦૬	સૈયદપર રખાલ	૨ નર
૭-૨-૦૬	ધુફી ડોણ	૧ માદા
૧૦-૩-૦૬	મોસુણા રખાલ	૧ નર
૬-૧૧-૦૬	પખડો રખાલ	૧ નર
૧૬-૧૧-૦૬	ઉગેડી	૧ નર
૨૦-૧૧-૦૬	જળેશ્વર	૧ નર
૨૫-૧૧-૦૬	જતાવીરા	૧ માદા
૧૦-૧-૦૭	ભીટારા (રોહા)	૧ નર
૧૦-૧-૦૭	પીયોણી	૨ નર ૧ માદા

જે.કે.તિવારી

CEDO, મોટી વિરાણી, કચ્છ



### કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ

તા. ૨૪-૫-૦૭ થી ૨૮-૫-૦૭ દરમિયાન 'વલ્ચર કેર બ્રીડીંગ સેન્ટર', પિંજોરના 'રિસર્ચ ડેલો' સાથે કચ્છમાં ગીધની મોજણી માટે જોડાતા, જોવા મળેલ વિશિષ્ટ પક્ષીઓની નોંધ નીચે મુજબ છે.

પક્ષીનું નામ	સંખ્યા	તારીખ	સ્થળ
		મે, ૦૭	
મોટો ઘુવડ (Eurasian Eagle Owl)	૧	૨૪-૫	પાલાર ધુનો તા. નખત્રાણા
શાહી ઝુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle)	૧	૨૫-૫	ભીરંડીયારા-બોરીયા વચ્ચે (બમ્ની, તા. ભુજ)
ધોળવો ઝુમ્મસ (Tawny Eagle)	૧	૨૫-૫	"
તુરૂમ્તી (Redheaded Falcon)	૧	૨૭-૫	ભીટા-નાની ઘુફી
મોટો પતરંગો	૧	૨૪-૫	ભીરંડીયારા (બમ્ની)



### છારીઢંઢ પર પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨-૬-૦૭ના રોજ છારીઢંઢની મુલાકાત નવીન બાપટ, મહમદહુસેન ખત્રી તથા અશ્વિન પોમલ સાથે લીધેલ. અહીં નીચે મુજબના વિશિષ્ટ પક્ષીઓ જોવા મળેલ.

કાળીડોક ઢોંક (Blacknecked Stork) - ૨, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૪૦૦, ચમચો (Eurasian Spoonbill) - ૫૦૦, મોટો હંજ (Greater Flamingo) - ૫૦૦૦, મોટો ગરેરો (Blacktailed Godwit) - ૨૦૦૦, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) - ૨૫, કુંજ (Common Crane) - ૨, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) - ૫, ભગતડાં (Common Coot) - ૭૦, મોટી વાબગલી (Caspian Tern) - ૧૩૦, ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) - ૭, કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) - ૩.

યાયાવર પક્ષીઓની વાત કરીએ તો ૨ કુંજ ગયા

વરસના રહી ગયેલ હોય એમ લાગ્યું. આ સમયમાં આટલા બધાં મોટા ગડેરા જોઈ આશ્ચર્ય થયું. ધોળી વાબગલી તથા કાશ્મીરી વાબગલી પણ આ સમયમાં સામાન્ય રીતે જોવાં મળતી હોતી નથી.



### કચ્છમાં જોયેલ વિરલ પક્ષીઓની નોંધ

પક્ષીનું નામ	સંખ્યા	તારીખ	સ્થળ
ગિરજા (Cotton Teal)	૧૩	૨૨-૪-૦૭	માવજી તલાવડી, તા. ભુજ
સિરકીર (Sirkir Malkoha)	૧	"	ડુમરા સાંધાણ વચ્ચે તા. અબડાસા
મત્સ્યભોજ (Osprey)	૧	૨-૬-૦૭	રુદ્રમાતા ડેમ, તા. ભુજ
રંગીન બટાવડો (Painted Sandgrouse)	૨	"	લોરીયા-ભીરંડીયારા વચ્ચે (બત્રી)



### શિવલખા ડેમ પર પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૩-૬-૨૦૦૭ના રોજ ભચાઉ તા.ના અંતરિયાળ વિસ્તારમાં આવેલા શિવલખા ડેમની મુલાકાત લીધી. આ નાની સિંચાઈનો ડેમ છે. મારી સાથે શ્રી નવીન બાપટ, અશ્વિન પોમલ તથા મહમદહુસેન ખત્રી પણ જોડાયેલ.

અહીં જોયેલ અગત્યનાં પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

સર્પગ્રીવ (Darter) - ૧, ચમચો (Eurasian Spoonbill) - ૨૦, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) - ૨૩, ધોળી કાંકણસાર (White Ibis) - ૪, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૨૫૦, ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck) - ૩૦, નકટો (Comb Duck) - ૬, નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Duck) - ૭૦૦, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) - ૩, નડી બગલો (Purple Heron) - ૧, શ્વેતપાંખ જલમાંજાર (Pheasant-tailed Jacana) - ૫, મોટો ગડેરો (Blacktailed Godwit) - ૧૩.

#### શાંતિલાલ વડુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦



### સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો અને આસપાસ

છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષોની મહત્વની પક્ષીનોંધ :

- તા. ૨૫-૧૦-૨૦૦૫ના રોજ હું, વિશાલ થોરિયા

તથા ફારુક ચૌહાણ દેવગામ પાસે ગયા હતા ત્યારે ત્યાં શ્યામશિર ડબકચીડી (Black-Crowned Sparrow-Lark, *Eremopterix nigriceps*) જોયેલ.

- તા. ૨૭-૧૦-૨૦૦૫ના રોજ પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork)ની માળાવસાહતની મુલાકાત લીધી. આશરે ૧૦૦ જેટલા માળા, પાટડી ગઢની રોંગે તથા તળાવ ફરતાં લીમડા (*Azadirachta indica*)નાં વૃક્ષોમાં જોયાં.

- તા. ૬-૧૧-૨૦૦૫ના રોજ વઢવાણ તાલુકાના વાઘેલા ગામની સીમમાં આવેલ પથ્થરોની ખાણમાં મોટા ધુવડ (Eurasian Eagle - Owl)ના ત્રણ ઈંડાં જોવા મળેલ. અહીં છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી આ પક્ષી નિયમિત પ્રજનન કરે છે; જેનો અમે વ્યવસ્થિત અભ્યાસ પણ કર્યો છે.

- તા. ૧૬-૬-૨૦૦૬ના રોજ હું અને ફારુક ચૌહાણ ધુવડના નિરીક્ષણ માટે ગયા ત્યારે અમે સાંજના ૭-૨૦ વાગ્યે એક મોટા ધુવડ (Eurasian Eagle-Owl)ને મરેલા કૂતરાને ખાતું જોયું. ધુવડને મૃતદેહ ખાતા કોઈએ ક્યાંય પણ જોયેલ નથી અથવા ક્યાંય આ વાતનો ઉલ્લેખ થયેલ નથી.

- તા. ૩-૯-૨૦૦૬ના રોજ પાટડી તાલુકામાં કપાસના એક ખેતરમાં ખડમોર (Lesser Florican, *Sypheotides indica*)ના પાંચ ઈંડાં જોવા મળેલ. નિરીક્ષણના ૩ દિવસ બાદ આ ઈંડાં સેવાઈ જવાથી બચ્યાં લઈને માદા બહાર નીકળી ગયેલ અને એક ઈંડું સેવાયા વગરનું રહી ગયેલ.

- તા. ૫-૧૧-૨૦૦૬ના રોજ હું, વિશાલ થોરિયા, ફારુક ચૌહાણ તથા શિવભદ્રસિંહ જોડેજા નાના રણમાં ગયાં હતા. ત્યાં ૬ કાળા ઢોંક (Black Stork, *Ciconia nigra*) જોયેલ.

- તા. ૨૮-૧૦-૨૦૦૬ના રોજ દેવગામની પાસે ૩ ટિલોર (Houbara, *Chlamydotis undulata*), ૧ તુરૂમ્તી (Redheaded Falcon) તથા ૧ મસ્કતી લટોરો (Hypocolius, *Hypocolius ampelinus*) જોયાં. આ નિરીક્ષણમાં મારી સાથે ફારુક ચૌહાણ, વિશાલ થોરિયા અને શિવભદ્રસિંહ જોડેજા હતા.

- તા. ૯-૧૧-૨૦૦૬ના રોજ નાના રણમાં ટિલોર (Houbara) જોયું. મારી સાથે કુણાલ તથા મહાવીરસિંહ હતા.

- તા. ૨૬-૧૧-૨૦૦૬ના રોજ બજાણા પાસે તુરૂમ્તી (Redheaded Falcon) જોયેલ. તે જ દિવસે કુણાલ અને

મુજાહિદભાઈની સાથે વણોદ-બહુચરાજીના રસ્તા પર ૨૭ મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing, *Vanellus gregarius*) જોઈ હતી.

- તા. ૭-૧-૨૦૦૭ના રોજ સુરેન્દ્રનગર ખાતે મારા મિત્ર શ્રી અનુભાઈના ઘરે જંબુડા (*Syzygium cumini*) ઉપર ભારતીય ચુગ્ગડ (*Eurasian Scops-owl, Otus scops*)ની એક જોડી જોયેલી. એ પછી આ જોડી સતત ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી ત્યાં જ નિયમિત જોવા મળેલ.

- તા. ૨૬-૧-૨૦૦૭ના રોજ પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG)ના ટિલોર (Houbara)ના સર્વેક્ષણ દરમ્યાન નાના રણમાં મોર બેટ પાસે બે લગ્ગડ (*Laggar, Falco jugger*) તથા મરડક બેટ પાસે એક ચેરગ (*Saker, Falco cherrug*) જોયા. મારી સાથે યોગેન્દ્ર શાહ તથા ફારુક ચૌહાણ હતા.

ચીકુ વોરા  
સુરેન્દ્રનગર



### ગાંધીનગર પાસે નીલપંખો

ગાંધીનગર સ્થિત, વનવિભાગના તાલીમ અને સંશોધન સંકુલ ખાતે ચાલી રહેલ 'પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિર' દરમ્યાન મેં, શ્રી આરિફ ઠેબા તથા શ્રી ગૌરાંગ પંડ્યાએ સવારે ૯-૦૦ વાગ્યાની આસપાસ 'કેમ્પસાઈટ' પર આવેલ કદમ્બના વૃક્ષ પર નીલપંખો (Blacknaped Monarch Flycatcher) જોયો હતો. પાંદડાની પાછળ હોઈને તેના આસમાની રંગના કારણે પહેલાં હરિતનીલ માખીમાર (Veriditer Flycatcher) હશે, તેમ લાગ્યું. પરંતુ, તે સૂર્યપ્રકાશમાં બહાર નીકળતાં તેનો રંગ, નાનકડી કલગી અને માથે પાસેની કાળી પટ્ટી એકદમ સ્પષ્ટ રીતે દેખાયા હતાં.

અંજના નિમાવત

'વનશ્રી ટ્રસ્ટ', ૭૦૩/૪, સેક્ટર ૮, ગાંધીનગર



### ફૂટકીની ગૂંચવણ

આમ તો ઘણા પક્ષીનિરીક્ષકો સરખા રંગો, કદ અને ચંચળતાને કારણે ફૂટકીઓને ઓળખવાની મગજમારી છોડી દે છે. આવી જ દ્વિધા અનુભવી તા. ૧૧-૧૧-૦૭ના ન્યારી-૧ બંધના ચિયામાં મેં અને ડૉ. મુકેશ સામાણીએ. ચિયામાં ચડઉતર કરતી ઘેરી બદામી, લાંબી પૂંછડીવાળી, લાલાશ પડતા પગવાળી ફૂટકી. મેં તો ધારી પાન ફૂડકૂટકી (Plain Prinia); પરંતુ તેનાથી રંગો જુદા લાગે, પક્ષીની

લંબાઈ વધુ લાગે. કંઈ નક્કી ન થયું. ઘરે આવી 'ઈન્સ્ક્રીપ'નાં પાનાં ફેરવતા પાન ફૂડકૂટકી (Plain Prinia)નું ચિત્ર પ્રજનન કાળ અને અન્ય સમય માટે અલગ જોયું. નવાઈ સાથે જાણવા મળ્યું કે અપવાદરૂપે આ પક્ષીનો રંગ પ્રજનનકાળ સિવાયના સમયે ઘેરો બદામી થઈ જાય છે, જ્યારે પ્રજનન વખતે આછો રાખોડી. પણ હજી કદ વિશે ઉકેલ ન મળ્યો. 'હ્યુ વ્હીસ્લર'ના પુસ્તકમાં વર્ણન વાંચતા જણાવ્યું કે, પ્રજનન સિવાયના સમયમાં આ પક્ષીની પૂંછડીની લંબાઈ એક ઈંચ વધી જાય છે. આમ કોયડો ઉકેલાતા આનંદ થયો. (ડૉ. સલીમઅલીની 'બુક ઓફ ઈન્ડીયન બર્ડ્સ'માં પણ ઉલ્લેખ છે : Winter plumage more fulvous and longer tailed)

### ટ્યૂકડી નોંધ :

- સામાન્ય રીતે બે કે ત્રણની સંખ્યામાં જોવા મળતી મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) તા. ૧-૭-૦૭ના રોજ ન્યારી-૧ બંધમાં ૧૫ની સંખ્યામાં જોઈ.

- તા. ૨૯-૪-૦૭ : આજી-૧ બંધના બેટડા પર કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern)ની માળાવસાહત નિહાળી. બચ્ચાંઓને ખવડાવવાનું ચાલુ હતું.

- તા. ૩-૬-૦૭ : ન્યારી-૧માં પાણી ખૂબ ઘટી જતાં જ્યાંકત ઉડાવતા ૩૦૦ જેટલા પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) અને ૧૦૦ ચમચા (Eurasian Spoonbill) જોયા.

- તા. ૨૬-૬-૦૭ : લાલપરી ખાતે રહ્યા સહ્યાં પાણીમાં ૪૦૦ હંજ (Flamingo), ૨૫૦ પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork), ૭૦ ચમચા (Eurasian Spoonbill), ૮૦ કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) જોઈ.

- તા. ૧૫-૧૧-૦૭ : આજી-૨ બંધમાં સંધ્યા સમયે એક મોટી વાબગલી (Caspian Tern) અને આ શિયાળે પ્રથમવાર ૭ રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican)ને પાણીમાં વિહરતાં જોઈ આનંદ થયો.



### એક પક્ષીનિરીક્ષણ સ્થળનો વિકાસ કે વિનાશ?

રાજકોટનું જુનવાણી ઈશ્વરીયા તળાવ એટલે જ્યાં ટેકરીઓની હારમાળા વચ્ચે પસાર થઈ પહોંચાય તેવું સુંદર સ્થળ અને વિનાશના આરે રહેલાં ઘણાં પક્ષીઓનું આશ્રયસ્થાન. શિયાળે ૧૫૦-૨૦૦ પેણ, હજારો બતકો, કાજિયાં, વાબગલી, કીચડિયાથી ઉભરાતું તથા ઉનાળે

૨૦૦-૨૫૦ હંજ ઉપરાંત કાળીડોક ઢોંકનું સ્થાનક એટલે ઈશ્વરીયા. આ તળાવનો 'વિકાસ' વર્ષ ૨૦૦૭માં થઈ ગયો - એક 'પિકનિક સ્પોટ' તરીકે, એક ગોલ્ફ કોર્સ તરીકે, એક બોટીંગ સ્થળ તરીકે રાત્રિચર્યા માટે. અત્યારે અહીં ૫૦-૬૦ ફૂટ 'હાઈમાસ્ટ' થાંભલાઓ ઊભા થઈ ગયા છે. તા. ૨૫-૧૧-૦૭ના રોજ સવારે મશીનબોટથી ત્યાં રહેલી બંને જાતિની પેણો, કાજિયાં અને બતકોને ભાગી જતાં

જોયાં. હવે જ્યારે આ 'વિકસિત' સ્થળનું લોકાર્પણ થશે અને જનતા દ્વારા ઉપયોગ થશે ત્યારે ત્યાં દિવસે ચારો ચરતાં અને રાતવાસો કરતાં પક્ષીઓનું શું થશે?

બી.સી.એસ.જી., રાજકોટ ચેપ્ટર વતી આ અંગે મેં મૌખિક રજૂઆત કરતા તેમજ છાપામાં વિરોધ પ્રદર્શિત કરતું લખાણ આપતા 'મશીનબોટ'ની જગ્યાએ 'પેડલબોટ' મુકાઈ છે. તેનાથી પક્ષીઓને ખલેલ પહોંચતી નથી અને

### જલાશ્રયી પક્ષીઓને સાચવતાં ઓરિસ્સાનાં ગ્રામજનો

ઓરિસ્સાના કેન્દ્રાપાડા જિલ્લાના નાનકડા ગોપા ગામમાં છેલ્લા એક દાયકાથી વિવિધ જલાશ્રયી પક્ષીઓનું નિયમિત આગમન થાય છે, જાણે કે એમના યજમાન ગ્રામજનોની સરભરાથી આકર્ષિત થતાં ન હોય!

રાષ્ટ્રીય રાજ્યમાર્ગ નં. ૫ પર આવેલા આ ગામમાં હજારોની સંખ્યામાં પક્ષીઓ આવી પહોંચે છે. ૧૧ જાતિના આશરે ૫૦૦૦ પક્ષીઓ દર વર્ષે જુલાઈથી ઓક્ટોબર દરમ્યાન અહીં પ્રજનન માટે રોકાય છે. વિવિધ પ્રકારના બગલા, ઢોંક, કાજિયાં, કાંકણસાર ઉપરાંત ચમચા અને સર્પગ્રીવ જેવાં પક્ષીઓ ગોપાની મુલાકાત લે છે. ગ્રામવાસીઓ તેમને મોંઘેરા મહેમાન ગણીને તેમની સુરક્ષાનું સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખે છે. આ પક્ષીઓની સલામતીને ગોપાના રહેવાસીઓ સામૂહિક જવાબદારી ગણીને નિભાવે છે.

ગોપાના નિવાસી દુર્વાચરણ ઓઝા કહે છે : "ઘણી વાર જોરદાર પવન ફૂંકાય ત્યારે બચ્ચાં માળામાંથી નીચે પડીને મરણને શરણ થાય છે. પણ જે બચ્ચાં મર્યા ન હોય તેમને અમે ધ્યાન રાખીને એમના માળામાં પાછાં મૂકી દઈએ છીએ. પક્ષીઓના માળાવાળાં વૃક્ષો, ધોરી માર્ગની નજીક હોઈ ઘણી વાર ગામ બહારની વ્યક્તિઓ તેમને પકડવા અહીં આવતી. આ અટકાવવા માટે અમે આ સ્થળો પર નજર રાખીએ છીએ. આવાં તત્વોને ભગાડી મૂકીએ છીએ અને એમને પકડીએ તો દંડ પણ કરીએ છીએ." સ્થાનિક વેપારીઓનું 'સીતારામ વણિક સંઘ' નામનું સંગઠન પણ આ પક્ષીઓના સંરક્ષકની ભૂમિકા ભજવે છે.

ગ્રામજનો જો કે આ પક્ષીઓને સાચવે છે, પરંતુ એમને આ પક્ષીઓ વિશે બહુ વૈજ્ઞાનિક માહિતી નથી. આ પક્ષીઓ ફિલિપાઈન્સ કે ફાન્સથી અહીં આવે છે તેવી એમની ધારણા છે. છતાં આ મહેમાનોની રીતરસમો નિહાળવામાં એમને રસ પડે છે. ચોમાસાની મધ્યમાં અહીં આવીને પક્ષીઓ કેવી રીતે બચ્ચાં ઉછેરે છે અને બચ્ચાં મોટાં થયે શિયાળાના આરંભે જતાં રહે છે, એ બધી હકીકતોથી આ યજમાનો સારી રીતે વાકેફ છે.

સ્રોત : (ANI : Asia News International)





સહેલાણીઓ તેમને માણી શકે છે. જો કે હજુ ત્યાં 'ફન રાઈડ્ઝ' ઊભી થાય તેવો ભય છે. અમે તે અંગે યોગ્ય રજૂઆત કરીશું.



## શિયાળુ તારોડિયાં (Common Swallow)ના સમૂહ

તા.૫-૨-૦૭ના સંધ્યા સમયે ન્યારી-૧ બંધની આસપાસ ઊડતો શિયાળુ તારોડિયાંનો એક મોટો સમૂહ એકત્રીત થયેલ હતો. કદાચ હવાની ઝીણી જીવાતો કે પાણી ઉપર ઊડતી જીવાતો પકડવા માટે હોઈ શકે. વળતા પ્રવાસની તૈયારી પણ હોઈ શકે. તેમની સંખ્યા આશરે ૩૦૦૦ જેટલી હતી. જો કે તેમાં થોડાં તારોડિયાં (Wiretailed Swallow) અને અબાલી (Dusky Crag Martin) પણ હતાં આ સિવાય જળાશયના બેટડા પર ચકરાવા મારતી ૨૦૦ જેટલી કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) (જે ત્યાં પ્રજનન કરે છે), નાનાં તેજપર (Small Pratincole), લીલાપગ (Common Greenshank), કુંજ (Common Crane) - ૧૫૦ વગેરે પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં.

### અશોક મશરૂ

એ/૭, આલાપ હેરીટેજ. સત્યસાઈ હોસ્પિટલ પાસે, કાલાવાડ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૧૧



## વડોદરામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

'પરિવર્તન' સંસ્થા, વડોદરા દ્વારા યોજાતા પક્ષીદર્શનના કાર્યક્રમોમાં સર્વશ્રી ભૂપેશ શાહ, કલ્પના શાહ, અનારકલી પરીખ, વિક્રમ પરીખ, પુષ્પાબેન પરીખ, પ્રયાગ પાઠક, ધીરુભાઈ મિસ્ત્રી, કુસુમબેન મિસ્ત્રી, અવી સબાવાલા તથા અન્ય સભ્યો નિયમિત રીતે ભાગ લે છે. આ વિવિધ કાર્યક્રમો તથા તેમાં કરાયેલ કેટલાંક અગત્યના નિરીક્ષણોની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

### ટીબી તળાવ :

વડોદરાથી દસ કિમીના અંતરે પોર ગામ ખાતે આવેલું આ સિંચાઈ તળાવ સ્વ. સયાજીરાવ ગાયકવાડે બંધાવ્યું હતું. અહીં તા.૧૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના રોજ કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણમાં જોયેલા કેટલાંક પક્ષીઓ ટીબી ખાતે ક્વચિત જ જોવા મળે છે; જેની વિગતો આ મુજબ છે :

- લાલશિર ગંદમ (Redheaded Bunting) - ૪ તથા થોરિયો ગંદમ (Greynecked Bunting) - ૨. ટીબી ખાતે આ મુલાકાતી પક્ષી છે. તળાવની આસપાસ

વડોદરા ખેતરો આવેલાં હોવાથી છેલ્લાં બે વર્ષથી તેઓ આ વિસ્તારમાં દેખાય છે. આમ તો વડોદરા જિલ્લા અને આસપાસમાં આ પક્ષી ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

- કાબરી અબાલી (Northern House Martin)

- ૩ જોઈ જે અહીં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

- નીલકંઠી (Bluethroat) - ૧. તે પણ ટીબી ખાતે ક્વચિત જ જોવા મળે છે.

### ભાયલી તળાવ :

વડોદરાથી ૨૦ કિમીના અંતરે આવેલ ભાયલી ગામના તળાવની તા.૧૦-૧૨-૨૦૦૭ના રોજ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે મુલાકાત લીધી હતી.

### લુણા અને મહુલી :

વડોદરાથી ૩૦ કિમી દૂર આવેલ મહુલી ગામની તેમ જ લુણા ગામ, તા. પાદરા ખાતે આવેલી પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork)ની માળાવસાહતની તા.૨૬-૧-૨૦૦૭ના રોજ મુલાકાત લીધી. લુણા ગામના તળાવની વચ્ચે ૫૦ ફૂટ ઊંચા વડ (Ficus bengalensis) પર આશરે ૨૦ માળા જોવા મળ્યાં. મોટા ભાગના માળામાં અપુષ્પ પક્ષીઓ હતાં; જ્યારે પુષ્પ પીળીયાંચ ઢોંક ખોરાક શોધી રહ્યા હતા.

તા.૧૧-૧૨-૨૦૦૭ના રોજ ફરીથી લુણા ગામની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાત વખતે ત્રણ વડ પર પીળીયાંચ ઢોંકના ૬૪ માળા તથા કણજી (*Pongamia paniculata*) પર ૨ માળા જોવા મળ્યા. અમે કરેલી ગણતરી અનુસાર માળાદીઠ સરેરાશ ૨ અપુષ્પ પક્ષીઓ હતાં. આ ઉપરાંત આ વૃક્ષો પર ૧૪૦ જેટલાં પુષ્પ પક્ષીઓ પણ હતાં. આમ કુલ આશરે ૨૭૦ થી ૨૮૦ જેટલા પીળીયાંચ ઢોંક અહીં હોવાનું કહી શકાય. આ તળાવ પર અન્ય પક્ષીઓ પણ જોયાં, જેમાં વીજળીના તાર પર બેઠેલાં ૧૫૦ જેટલાં કેંચીપૂંછ તારોડિયાં (Red-rumped Swallow) ઉલ્લેખનીય છે.

### હરણી તળાવ :

તા. ૨૫-૧-૨૦૦૭ના રોજ વડોદરાના હરણી તળાવની મુલાકાત લીધી. વડોદરા એરપોર્ટના ૨૦-વે વિસ્તારને અડીને આવેલું આ તળાવ ૧૫૦ વર્ષથી પણ જૂનું છે. રહેવાસી વિસ્તારોનો વ્યાપ વધતાં દુર્ભાગ્યે આ તળાવ પૂરાતું જાય છે. અહીં જોયેલાં કેટલાંક પક્ષીઓની વિગતો આ મુજબ છે :

ગિરજા (Cotton Teal) - ૧૫૦, નીલ જલમુરઘો

(Purple Moorhen) - ૫૦, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૫૦, નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Duck) - ૫૦, કાળો જલમાંજાર (Bronze-winged Jacana) - ૨૫, ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper) - ૧૫, વગેરે.

તા. ૯-૧૧-૨૦૦૭ના રોજ આ તળાવની ફરીથી મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાત વખતે જોયેલાં કેટલાંક પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે.

નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૫૦, કચ્છી પિદા (Indian Chat) - ૨, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) - ૫૦, નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Duck) - ૬૦, ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper) - ૧૧, વગેરે

#### વઢવાણા તળાવ :

વડોદરાથી ૩૮ કિમીના અંતરે ડભોઈ-બોડેલી માર્ગ પર સિમલીયા ગામ આવેલું છે. આ ગામ નજીક જ વઢવાણા તળાવ આવેલું છે. તા. ૨૫-૧૨-૨૦૦૭ના રોજ આ તળાવની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાત દરમ્યાન જોયેલા કેટલાંક નોંધપાત્ર પક્ષીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) - ૪૫૦, નકટા (Comb duck) - ૩૫૦, ભગતડાં (Common Coot) - ૮૦૦, નડી બગલો (Purple Heron) - ૧, ગાજહંસ (Greyleg Goose) - ૯૧.

#### ‘પરિવર્તન’, વડોદરા



#### કચ્છથી કેટલાંક નિરીક્ષણો

- કચ્છના ઝાડેશ્વર મંદિરની આસપાસના વિસ્તારમાં ‘બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી’ના શિબિર સમયે જુદા જુદા જૂથમાં કુલ ૨૦ જેટલી કાબરી રામચકલી (Pied Tit, *Parus nuchalis*) જોવા મળી.

આ વિસ્તાર કચ્છનો કદાચ સર્વોત્કૃષ્ટ કાંટ વિસ્તાર (Thorn Forest) છે. અહીં બે જગ્યાએ કાબરી રામચકલી પક્ષીઓની મિશ્ર શિકારી ટોળી (Mixed Hunting Party)ના ભાગ રૂપે જોવા મળી હતી. આ ટોળીના અન્ય નોંધપાત્ર પક્ષીઓ આ પ્રમાણે હતાં : કાબરો રાજાલાલ (Whitebellied Minivet, *Pericrocotus erythropgyus*) (૨ નર અને ૪ માદા થઈને કુલ ૬ પક્ષી), વનકશ્યો (Common Woodshrike) તથા સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora).

- વર્ષ ૨૦૦૭-૮ના શિયાળામાં તા. ૧૦-૧૧-૨૦૦૭ના રોજ પ્રથમ વાર મસ્કતી લટોરા (Grey Hypocolius, *Hypocolius ampelinus*) જા્યો, જેની સંખ્યા ૧૪ની હતી.

- ફૂલાય (કચ્છ) ખાતે તા. ૧૯-૧૧-૨૦૦૭ના રોજ મસ્કતી લટોરા (Grey Hypocolius)ના નરની તસવીર લીધી. આ પક્ષી અહીં એક નિશ્ચિત વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. નવેમ્બરમાં પીલુના ફળ પાકવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હોય છે. મસ્કતી લટોરા આ ફળ ઉપરાંત એક ક્ષુપની (જેની ઓળખ બાકી છે) કૂંપળો અને કળીઓનો આહાર પણ કરે છે. દિવસનો કેટલોક સમય આ પક્ષી વૃક્ષની ઘટામાં છૂપાઈને ગાળે છે.

આ પક્ષીની એક રસપ્રદ ખાસિયત એ જોવા મળી છે કે વર્ષના આ સમયે (નવેમ્બર માસમાં) મૌન રહે છે; પરંતુ અહીંથી વિદાયના સમયે (૨૦૦૭ના શિયાળામાં મસ્કતી લટોરા ૧૬ એપ્રિલ સુધી અહીં રોકાયા હતા) મસ્કતી લટોરા ઘણા વાચાળ થઈ જાય છે. એ સમયે તેઓ ‘પિયૂ પિયૂ’નો કર્ણપ્રિય સ્વર કાઢે છે, જે કંઈક અંશે થોરીયા લેલાં (Common Babler)ના એક મીઠા અવાજને મળતો આવે છે.

- તા. ૧૦-૧૧-૨૦૦૭ના રોજ કાશ્મીરી ચાપ (European Roller)ની તસવીર લીધી. કચ્છમાં કાશ્મીરી ચાપ વટેમાર્ગી (passage migrant) છે. ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબર સુધીમાં ઓછામાં ઓછા ૫૦૦૦ કાશ્મીરી ચાપ આ જિલ્લામાંથી પસાર થાય છે. કેટલાંક કાશ્મીરી ચાપ અહીં આખો શિયાળો પણ વીતાવે છે. કાશ્મીરી ચાપ સૌથી વધુ બન્નીના ઘાસિયા પ્રદેશમાં સેરવોથી હોડકો સુધીના વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.

- બન્ની ખાતે દર વર્ષે નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી સમળી (Black Kite, *Milvus migrans lineatus*) શિયાળુ યાયાવર તરીકે જોવા મળે છે. ૨૦૦૭-૦૮ના શિયાળા દરમ્યાન માત્ર છારી ઢંઢની આસપાસ જ ૨૦૦ જેટલાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં હતાં. આ પક્ષીઓ ઘૂસ (Bandicoot, *Bandicoota bengalensis*)નો આહાર કરે છે. બપોર પછી આ પક્ષીઓ છારી ઢંઢના વોચ ટાવરનં. ૧ની આસપાસ એકઠાં થાય છે.

- તા. ૨૪-૧૦-૨૦૦૭ના રોજ પિંગલેશ્વર મહાદેવ ખાતે દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher)ની માદાની તસવીર લીધી. આ અગાઉ મેં

કચ્છ ખાતે દૂધરાજ, લખપતના કિલ્લા પાસે, અબડાસામાં ભેડી નર્સરી ખાતે તથા નલિયા નજીક આવેલા એક મંદિર ખાતે જોયેલ છે.

પિંગલેશ્વર મહાદેવ મંદિરનાં વૃક્ષોનાં ઝુંડમાં ૧૬ ઓક્ટોબર ૨૦૦૭થી ૨ નવેમ્બર ૨૦૦૭ના પખવાડિયા દરમ્યાન મેં પાંચ પ્રકારના માખીમાર જોયા અને તેમની તસવીરો પણ લીધી; જેની વધુ વિગતો આ પ્રમાણે છે :

(૧) નીલવર્ણી માખીમાર (Ultramarine Flycatcher) તા. ૧૮-૧૦-૨૦૦૭ (૨) બદામી માખીમાર (Asian Brown Flycatcher) તા. ૨૪-૧૦-૨૦૦૭ (૩) તરવરિયો માખીમાર (Greyheaded Flycatcher) તા. ૨-૧૧-૨૦૦૭ (૪) ચટકી માખીમાર (Redthroated Flycatcher) તા. ૨-૧૧-૨૦૦૭ (૫) દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher) તા. ૨-૧૧-૨૦૦૭.

- આ ઉપરાંત કેટલાંક અન્ય નિરીક્ષણોની વિગતો આ મુજબ છે.

તારીખ	સ્થળ	પક્ષી
૧૩-૧-૦૮	બગી, કચ્છ	રણ શ્વેતકંઠ (Desert Warbler, <i>Sylvia nana</i> )
૧૩-૧-૦૮	બગી, કચ્છ	મોટો ધૂવડ (Eurasian Eagle-Owl, <i>Bubo bubo</i> ) - ૩
૨૧-૧-૦૮	છારી ઢંઢ, કચ્છ	મોટો પાન કરકરિયો (Indian Great Reed Warbler, <i>Acrocephalus stentoreus</i> )
૨૨-૧-૦૮	પિંગળેશ્વર, કચ્છ	મોટો ચકવો (Great Stone Plover, <i>Esacus recurvirostris</i> ) - ૨

જે. કે. તિવારી

CEDO, મોટી વિરાણી, કચ્છ



**ગીરમાં શ્યામ ગરુડ (Black Eagle, *Ictinaetus malayensis*)**

શિયાળાની શરૂઆત થાય અને આપણાં જેવાં પ્રકૃતિપ્રેમીઓનું મન જંગલ અને જળપ્રવાહિત વિસ્તારોમાં જવા માટે થનગનવા માંડે, એ સ્વાભાવિક છે. આ વર્ષે પણ પ્રકૃતિના ખોળામાં સંતાઈ જવા માટે હું અનહદ તત્પર

હતો અને ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો રેવતુભાનો કાગળ કે જેમાં 'સ્કાય ફોરેસ્ટ યુથ ક્લબ' તરફથી અમને ગીરમાં જામવાળા નજીક પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિરમાં હાજરી આપવા આમંત્રણ અપાયું હતું. એમનો પત્ર મળ્યાની સાથે જ હું પોતાને મારા વ્યાવસાયિક અને સામાજિક જીવનમાં વ્યસ્ત રહેવા મનાવી ન શક્યો અને ૧૨-૧-૨૦૦૮ના રોજ 'નેચર ક્લબ સુરત'ના અન્ય સભ્યો સાથે અમે બથેશ્વરની શિબિર પર ઠલવાઈ પડ્યાં!

આખા શિબિર દરમ્યાન ઘણાં જાની પ્રકૃતિપ્રેમીઓનો લાભ અમને મળ્યો અને લગભગ ૬૫ જેટલાં પક્ષીઓ હું જોઈ અને નોંધી શક્યો. પરંતુ જે ઘટનાએ મારા આ પ્રવાસને યાદગાર બનાવ્યો એનું વર્ણન મારે કર્યે જ છૂટકો.

શિબિરનો અંતિમ દિવસ, ૧૪-૧-૨૦૦૮ની વહેલી સવારે બધાં જ શિબિરાર્થીઓ બે જૂથમાં વહેંચાઈને પગપાળા જંગલ ખૂંદવા નીકળી પડ્યાં. પાછા વળતી વખતે નાની નાની પગદંડીઓ એક મુખ્ય પગદંડીમાં ભળી જઈ અમને અમારા તંબુઓ તરફ દોરી જતી હતી. આ પગદંડીની એક બાજુએ પથ્થરોની ભેખડો પર ફૂદતી - ફૂદતી શિંગોડા નદી એક ચંચળ હરણની જેમ વહી રહી હતી. બીજી બાજુએ નાની ટેકરી ઉપર શિયાળામાં પાનખરપ્રભાવિત વૃક્ષોની સૂકી ડાળીઓ ઉપર કલરવ કરતાં પક્ષીઓ હતાં.

એક લાલચુ પક્ષીનિરીક્ષકની જેમ હું અને મારો જોડીદાર એટલે કે મારો કેમેરા, બંને જણા સૌથી પાછળ ફાંફા મારતા મારતા ધીમા ડગલે ચાલી રહ્યાં હતાં. એક નાના ઘર અને મંદિરની સામે માલધારીએ એકઠાં કરેલાં છાણના ઢગલા ઉપર મજા માણતા દીવાળીઘોડાએ મારું ધ્યાન હજુ આકર્ષ્યું જ હતું કે તરત જ મારી નજર મારાથી દસ ડગલા આગળ ચાલતા બકુલભાઈ અને નંદિતાબેન પર પડી. એમની બે જોડી અનુભવી નજરો દૂરબીનના કાયને ભેદતી લગભગ ૬૦ ફૂટ ઊંચે આકાશમાં ચકરાવા મારતી મોટી કાળી છત્રી જેવી આકૃતિ પર મંડાયેલી હતી. તરત જ મારાં કેમેરામાં યોગ્ય સેટીંગ કરી મેં એ કાળી ડિબાંગ આકૃતિને ઝીલી લેવા એને આદેશ આપ્યો. માત્ર ૩૦ થી ૪૦ સેકન્ડ અમારા માથાં પર ચકરાવા મારી એ મોઢું પક્ષી આકાશમાં દૂર ઓગળી ગયું. મધ્યાહ્નના આકરા અને સીધા તડકામાં આકાશમાં ઊડતા કોઈ શિકારી પક્ષીને સહેલાઈથી ઓળખી કાઢવું એ કાંઈ ખાવાના ખેલ ન હોય.

બકુલભાઈ અને નંદિતાબેનના સંવાદોથી હું એ પક્ષીને ગરુડ તરીકે ઓળખી શક્યો.

શિબિર પર પાછા ફરીને મેં ગ્રીમીટ અને ઈન્સ્કીપના પુસ્તકનાં પાનાં ઉઘાલાવવા માંડ્યા, પરંતુ મારો પક્ષીનિરીક્ષક તરીકેનો અનુભવ કે જે એની બાલ્યાવસ્થામાં છે, એ પેલાં ગરુડનું નામ ખોળી કાઢે એટલો સક્ષમ ન નીવડ્યો.

ઘરે પાછા ફરીને મેં મારો ફોટોગ્રાફ ઈન્ટરનેટની કેટલીક વેબસાઈટ પર ઓળખ નક્કી કરવા પ્રસ્થાપિત કર્યો અને થોડી જ વારમાં ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનાં પક્ષીનિરીક્ષકોનો અભિપ્રાય મને મળી ગયો. જે વાત મને જાણવા મળી તે જોઈ મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. એમના જણાવ્યા મુજબ એ હતું શ્યામ ગરુડ. ગુજરાતના ગીર જેવા વિસ્તારમાં શ્યામ ગરુડની હાજરી એ એક દુર્લભ દૃશ્ય કહેવાય એ વાતથી તદ્દન અજાણ એવા મેં મારે ફોટોગ્રાફ મારા કેટલાક ગુરુમિત્રોને મોકલ્યો અને એ વાતની ખાતરી કરી લીધી કે આ પક્ષી શ્યામ ગરુડ જ હતું. મારો આ ફોટોગ્રાફ કદાચ ગીરમાં શ્યામ ગરુડનો પ્રથમ ફોટોગ્રાફિક રેકોર્ડ હોઈ શકે એમ ખબર પડતાં મારો ઉત્સાહ એની ચરમસીમાઓ ઓળંગી ગયો.

અને એ જ સાથે મારા ગુરુમિત્રોના સૂચનને અનુસરીને મેં 'વિહંગ' માટે મારી પહેલી નોંધ લખી જ નાંખી.

#### સૌરભ દેસાઈ

૯, ચિંતન એપા., રવિશંકર સંકુલ, ભટાર ચાર રસ્તા,  
સુરત ૩૯૫૦૧૭



#### રેવીદેવી (Barn Owl)

તા.૩-૧૦-૦૭ સાંજે ૭-૩૦. સરખેજ ગાંધીનગર હાઈવે, સોલા બ્રીજ પાસે PERD CENTRE ખાતે રેવીદેવી, રોડ ઉપરથી ઊડતું મકાનની અંદર જતા દેખાયું.

- સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ પાસે એક રેવીદેવી, તા. ૩૦-૧૦-૦૭ના રોજ રાત્રે ૭-૩૦ વાગે થાંભલા ઉપર બેઠેલું દેખાયું.

રાજદીપ એન. ઝાલા/રવિ એન. આરદેસણા

રામનિવાસ, ૩૮/બી, મુખ્ય માર્ગ, પર્ણકુટી સોસાયટી, રાજકોટ-૧



#### પોળોમાં છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોની નોંધપાત્ર પક્ષીનોંધ

- ટપકીલી ફૂલી (Spotted Bush Warbler, *Bradypterus thoracicus*) તા. ૨૮-૧-૨૦૦૦ના રોજ સવારે ૧૦-૧૫ વાગ્યે પોળો 'કેમ્પસાઈટ' પર જોયું.

- નીલવર્ણી માખીમાર (Ultramarine Flycatcher) તા. ૨૫-૧૨-૨૦૦૦ થી તા. ૩-૨-૨૦૦૦ સુધી પોળો જંગલવિસ્તારમાં અને કેમ્પસાઈટ પર જોવા મળ્યું.

- નીલ કસ્તૂરો (Blueheaded Rock Thrush) ઝાલરી ખાતે તા. ૯-૨-૨૦૦૦ના રોજ શ્રી પોપટભાઈ પંચાલ સાથે તથા તા. ૨૪-૨-૨૦૦૦ના રોજ ડૉ. બકુલભાઈ ત્રિવેદી સાથે જોયું. નીલ કસ્તૂરો નિયમિત રીતે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬માં જોવા મળ્યો છે.

- દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher) તા. ૮-૯-૦૧ના રોજ સવારે ૯-૪૦ વાગ્યે જોયું.

- બદામી માખીમાર (Asian Brown Flycatcher) તા. ૯-૯-૦૧ના રોજ સવારે ૯-૨૫ વાગ્યે જોયું.

- તા. ૨૪-૮-૨૦૦૫ના રોજ બપોરે લગભગ ૧૨-૩૦ આસપાસ ઢોંકયાંય કલકલિયો (Storkbilled Kingfisher) હરણાવ નદીમાં જાંબુ (*Syzygium cumini*)ના ઝાડ પર બેઠેલો જોયો. મારી સાથે ડૉ. રાજલબેન ઠાકર, શ્રી રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા તથા સ્વામીનારાયણ ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકગણ હતા.

ત્યાર બાદ, છેલ્લા બે વર્ષથી નિયમિતપણે ઢોંકયાંય કલકલિયો ઓગસ્ટથી ફેબ્રુઆરી મહિનામાં જોવા મળે છે. નદી પર ઝૂકેલાં વૃક્ષોની અંદરની ડાળીએ બેઠેલો જોવા મળે. ઘણી વાર શોધવો મુશ્કેલ પડે, પરંતુ અવાજથી તેની હાજરીની ખબર પડી જાય.

- વાપી લેલું (Indian Scimitar Babbler) ચોરનાળા ખાતે તા. ૧૬-૨-૨૦૦૫ના રોજ સવારે ૯-૦૦ વાગે જોયું. મારી સાથે ભાવેશ ત્રિવેદી તથા શાળાના વિદ્યાર્થીઓ હતા.

- મોરબાજ (Changeable Hawk Eagle) તા. ૨૨-૨-૨૦૦૫ના રોજ વિજયનગર પાસે આવેલા જોડના જંગલમાં હરણાવ નદી પાસે વૃક્ષની ડાળી પર બેઠેલું જોયું. મારી સાથેના શિબિરાર્થીઓએ પણ નિહાળ્યું.



#### ડાંગમાં કેટલીક અસામાન્ય પક્ષીનોંધ

૨૦૦૫માં ડાંગમાં મહાલ કેમ્પસાઈટ પર નેચર ક્લબ, સુરત દ્વારા આયોજિત પ્રકૃતિ શિબિરમાં ભાગ લીધો

હતો. આ શિબિર દરમ્યાન તા.૩૦-૧૦-૨૦૦૫ના રોજ સાંજે ૫-૧૫ વાગ્યે મેં તથા નંદિતા મુનિએ વાંસના ઝૂંડમાં જમીનથી અંદાજે ૧૫ ફૂટની ઊંચાઈએ વાંસની ડાળખી પર બેઠેલું એક પક્ષી જોયું જેને (Yellow-throated Bulbul, *Pycnonotus xantholaemus*) તરીકે ઓળખ્યું. લગભગ પાંચેક મિનિટ સુધી તેને નિહાળ્યું. આ પક્ષીના ગળા પરનો ઉજળો પીળો રંગ તથા લીલી ભૂખરી ઝાંચવાળું શરીર તેને ઓળખવામાં મદદરૂપ બન્યાં. જો કે તેની છાતી પર રાખોડી રંગ નહોતો પણ ગળા પરનો પીળો રંગ જ આછો થતો થતો પેટાળના ઝાંખા સફેદ રંગમાં ભળી જતો હતો.

ખાસ નોંધ્યું હતું કે તે વર્ષે એક પણ સિરી (Nuthatch) જોવા મળ્યું નહોતું તથા ભીમરાજ

(Greater Racket-tailed Drongo) દર વર્ષના પ્રમાણમાં તે વર્ષે ઓછાં દેખાયાં.

વર્ષ ૧૯૮૯-૯૦માં ધુલદા ખાતે નેચર ક્લબ, સુરતના પ્રકૃતિ શિબિર વખતે બપોરે અંદાજે ૨ વાગ્યે પ્રથમ વાર શ્યામ-નારંગી માખીમાર (Black-and-Orange Flycatcher) જોયેલું. મારી સાથે શ્રી અક્ષય જોશી હતા.

તા.૪-૧૧-૨૦૦૫ના રોજ મેં પ્રથમ વાર ટપકીલો લક્કડખોદ (Heart-Spotted Woodpecker) જોયો. બહેડા (*Terminalia bellirica*)ના વૃક્ષ પર અંદાજે ૨૦ ફૂટની ઊંચાઈએ; કાબરથી થોડું જ મોટું કદ.

મયૂર મિસ્ત્રી

૪૫/૨૬૯, વિજયનગર, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩



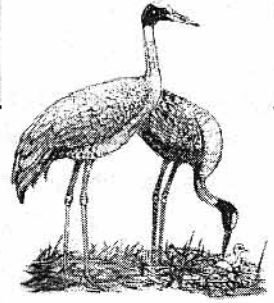
## સારસ વૉચ



### કેબ્રુઆરી-માર્ચમાં સારસનો માળો

કેબ્રુઆરી, ૦૭ના અંતમાં તથા માર્ચ, ૦૭ની શરૂઆતમાં કોલટ મોટી દેવતી ગામેથી પસાર થતી ફતેવાડી કેનાલની ઉત્તર દિશા તરફ નીચાણવાળા વિસ્તારમાં જ્યાં હાલમાં ઉનાળુ ડાંગરનું વાવેતર થયેલ છે ત્યાં, કેનાલની અડોઅડ નીચા ખાડામાં એક નાનકડા ટેકરા ઉપર સારસની જોડીએ ડાંગર તથા આજુબાજુનું થોડું ડાંરો જેવું ઘાસ ખેંચી માળો બનાવ્યો હતો. તેમાં બે ઈંડાં મૂકેલ હતા. આ માહિતી મને કોલટ ગામના સ્થાનિક ખેડૂત નારણભાઈએ આપેલ. અમે તે માળાની શરૂઆતથી (તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરીથી) સતત માહિતી મેળવતા. તા. ૫-૩-૦૭ના રોજ બે ઈંડાં મૂકાઈ ગયાની માહિતી મેળવી અવારનવાર સ્થળ મુલાકાત લેતા રહ્યા.

આ સિવાય ગામ મોડાસર, તા. સાણંદ, જિ. અમદાવાદ મુકામે બાણગંગા તળાવના કિનારા ઉપર પણ આજથી બે વર્ષ અગાઉ માળો ઉનાળામાં કરેલ હતો. પરંતુ, તેના સમાચાર અખબારમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તે માળાની અનેક પક્ષીરસિકોએ તેમજ વાઈલ્ડલાઈફ ફોટોગ્રાફરોએ વારંવાર મુલાકાત લીધી. આમ માળામાં ખલેલ પહોંચવાથી, તે



માળાનો પાણીનો આવરો ઓછો થતાં સ્થાનિક માણસો તેમજ પ્રાણીઓ વગેરેની અવરજવર, જેવાં વિવિધ કારણોસર તેમાં બચ્ચાંનો ઉછેર શક્ય બનેલ ન હતો.

મોડાસરની ઉપરોક્ત હકીકતને ધ્યાનમાં લઈ અમે આ માળા વિશે અખબારમાં નામના મેળવવાનો હેતુ ન રાખતા તેની માહિતી જાહેર કરેલ નહીં, પરંતુ અંગત લાગતી વળગતી વ્યક્તિઓને તેમજ સ્થાનિક વનવિભાગના અધિકારીને ફોનથી જાણ કરેલ.

વર્ષ ૨૦૦૭ના ચોમાસા દરમ્યાન રેથલ ગામના રોડ ગરનાળાની દક્ષિણ તરફના નીચાણવાળા વિસ્તારમાં કુલ ૧૪૧ સારસ એકત્રિત થયેલ એવો અહેવાલ પ્રાપ્ત થયો. વનવિભાગના અધિકારીએ પણ નળસરોવર જતા-આવતા નિહાળેલ છે.

સારસ બચાવ કામગીરીના અભિયાન સ્વરૂપ વીજળીના તારથી 'શોર્ટ સર્કિટ'નો ભોગ બનતા સારસને બચાવવા માટે 'શ્રી ફેઝ' લાઈનમાં કોઈ પણ એક તારને પ્લાસ્ટીક ઢાંકી દઈ આવા અકસ્માત ટાળવા માટે પ્રયત્ન

કરેલ છે તેમજ તંત્રને લેખિત જાણ પણ કરેલ છે.

ટૂંકમાં સારસ બચાવ કામગીરીમાં અમે સતત વ્યસ્ત રહીએ છીએ તેમજ તાલુકામાં વધુ ને વધુ માળા શોધાય તે માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. બચ્ચાં ઉછરે ત્યાં સુધી સતત ગામના ખેડૂતો સાથે સંપર્કમાં રહીએ છીએ.

**નરેશકુમાર નારણભાઈ જાદવ**

પંખીનિવાસ, જાદવ વાસ, એસ.ટી.સ્ટેન્ડ સામે,  
સાણંદ, જિ. અમદાવાદ ૩૮૨૧૧૦



તા. ૧૫-૨-૨૦૦૮ના રોજ બાવળા પાસે

ડાંગરના ખેતરમાં સારસની એક જોડ જોવા મળી. સમય : સવારે ૯-૩૦નો.

**અશોક મશરૂ**

રાજકોટ



## દક્ષિણ ભારતમાં હવે ટપકીલી-ચાંચ પેણની સંખ્યામાં વધારો

આજથી એકાદ દાયકા અગાઉ દક્ષિણ ભારતમાં ટપકીલી-ચાંચ પેણ (Spot-billed Pelican, *Pelecanus philippensis*)નું ભવિષ્ય જરા પણ ઉજ્જવળ દીસતું નહોતું. પરંતુ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્થાનિક પ્રજાને સાથે રાખીને કરવામાં આવેલી સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ અને પેણનાં પ્રજનનસ્થળોની બહેતર સુરક્ષાના કારણે પરિસ્થિતિમાં સુખદ પરિવર્તન આવ્યું છે.

૧૯૨૦ના દાયકામાં ભારતીય ઉપમહાદ્વિપમાં તથા અગ્નિ એશિયામાં દસ લાખથી પણ વધુ ટપકીલી-ચાંચ પેણ રહેતી હતી. પરંતુ ૧૯૯૦ના દાયકા સુધીમાં આ સંખ્યા ઘટીને ૧૨,૦૦૦થી પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી અને તેનો સમાવેશ જોખમાતી (vulnerable) જાતિમાં કરવો પડ્યો હતો. આ ઘટાડાના મુખ્ય કારણ બે હતાં : લુપ્ત થયેલાં જળપ્લાવિત વિસ્તારો અને પેણની માળા-વસાહતોના સ્થળોનો નાશ.

દક્ષિણ ભારતમાં હવે ટપકીલી-ચાંચ પેણની સંખ્યામાં ધીમે ધીમે વધારો થઈ રહેલો જોવા મળે છે. આંધ્ર પ્રદેશ, કર્ણાટક અને તામિલનાડુમાં કુલ ૨૧ સ્થળે ટપકીલી ચાંચ પેણની માળા-વસાહતો છે અને એમાં પણ વધારો થઈ રહ્યો છે.

કર્ણાટકમાં આવેલી કોક્કર-બેલૂરની જાણીતી માળા-વસાહતમાં પક્ષીઓની સંખ્યા બેવડાઈ છે અને હાલમાં ત્યાં ટપકીલી-ચાંચ પેણના ૪૦૦ યુગલો માળા બનાવે છે. કર્ણાટકમાં બીજી બે નાની માળાવસાહતો પણ સ્થાપિત થઈ છે. તામિલનાડુમાં માળાવસાહતોની સંખ્યા ૬થી વધીને ૧૪ની થઈ છે. આમાંથી કેટલીક વસાહતો ૨૫૦થી વધુ માળા ધરાવે છે. આંધ્ર પ્રદેશમાં નેલપટ્ટુ અને ઉપ્પાલપાડુ ખાતેની માળા-વસાહતોમાં ૩૦૦થી વધુ માળા જોવા મળે છે.

આ વધારા પાછળનું એક મોટું કારણ આ જાતિને મળેલું વધુ સારું સંરક્ષણ છે. તામિલનાડુમાં સામાજિક વનીકરણના કાર્યક્રમ હેઠળ દેશી બાવળ (Acacia nilotica)નું વાવેતર કરવામાં આવેલું. ત્યાંની માળા-વસાહતો મુખ્યત્વે ગામતળાવમાં પાણી વચ્ચે આવેલાં આ વૃક્ષો પર જોવા મળે છે. આવી આઠ વસાહતોને રાજ્ય સરકાર દ્વારા સંરક્ષિત જાહેર કરવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્થાનિક પ્રજા સાથે મળીને કરવામાં આવેલ સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિઓની પણ આમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા રહી છે. બેલૂરમાં કે. મનુ સંચાલિત 'મૈસૂર એમેચ્યોર નેચરાલિસ્ટ્સ' અને ઉપ્પાલપાડુ ખાતે ગુંટરના કે. મૃત્યુંજય રાવ દ્વારા સંચાલિત 'કેર ફોર નેચર્સ કીયર્સ' જેવાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનું આમાં મોટું પ્રદાન રહેલું છે. દક્ષિણ ભારતમાં એક સમયે ટપકીલી-ચાંચ પેણની સંખ્યા આશરે ૪૦૦૦ જેટલી જ રહી હતી. આ સંખ્યામાં વધારો નોંધાઈ રહ્યો છે એ એક આશાજનક સમાચાર છે.

## ગીધ પર જાપતો



**રવિ આરદેસણા**  
'રવિ', ૭૭, જનકપુરી  
સોસાયટી, યુનિવર્સિટી રોડ,  
રાજકોટ-૫

† તા.૯-૧૨-૦૭ના રોડ સવારે ૧૧-૨૨ના સમયે, જ્યારે ગાંધીનગરથી અમદાવાદ જતો હતો ત્યારે ગોતા ચોકડી પાસે આકાશમાં ૧૪ સફેદપીઠ ગીધ (Whiterumped Vulture) ચક્કર મારતાં જોવા મળ્યાં અને તેઓ પૂર્વની દિશા તરફ ઊડી ગયા.

**જયંત મચ્છર**  
ગાંધીનગર

† સફેદપીઠ ગીધ (Indian Whiterumped Vulture)  
સ્થળ સંખ્યા પ્રવૃત્તિ

તા. ૨૨-૪-૦૭ :

ડુમરા, તા. અબડાસા - ૩ પ્રજનન ચાલુ  
સાંધાણ, તા. અબડાસા - ૧ પ્રજનન ચાલુ  
કોઠારા, તા. અબડાસા - ૧૨ પ્રજનન ચાલુ  
જખૌ, તા. અબડાસા - ૩ પ્રજનન ચાલુ  
સુથરી, તા. અબડાસા - ૧ પ્રજનન ચાલુ  
પોલાડીયા, તા. માંડવી - ૧ "

તા. ૨૭-૫-૦૭ :

જખૌ, તા. અબડાસા - ૪ પ્રજનન ચાલુ  
કોઠારા, તા. અબડાસા - ૨૨ પ્રજનન ચાલુ

તા. ૧૦-૬-૦૭ :

ડુમરા, તા. અબડાસા - ૬ પ્રજનન ચાલુ  
સાંધાણ, તા. અબડાસા - ૧ પ્રજનન ચાલુ  
કોઠારા, તા. અબડાસા - ૨૫ પ્રજનન ચાલુ  
ભેદી, તા. અબડાસા - ૧ પ્રજનન ચાલુ  
પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon)

તા. ૨૨-૪-૦૭ ડુમરા, તા. અબડાસા - ૧ પ્રજનન ચાલુ

**શાંતિલાલ વડૂ**

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

† તા.૮-૨-૨૦૦૭ના રોજ બપોરે ૧૨-૧૫ વાગ્યે મેં તથા મારા મિત્ર મિલન ભરોડે ગીરમાં દેવળિયા પાર્ક પાસે કુલ ૨૧ ગીધ ચકરાવા મારતાં જોયા, જેની વિગતો:  
ગીધ (Indian Whiterumped Vulture) - ૧૭,  
ખેરો (Egyptian Vulture) - ૧, ન ઓળખાયેલ ગીધ - ૩.

† - તા. ૨૭-૬-૨૦૦૬ના રોજ મેં તથા તાના મેવાડાએ ધ્રાંગધ્રાની ડી.સી.ડબલ્યુ કંપની પાસે ૨૬ ગીધ (Indian Whiterumped Vulture) જોયાં.

- તા. ૪-૭-૨૦૦૬ના રોજ મેં અને કુણાલે ધ્રાંગધ્રા 'આર્મી કેમ્પ' પાસે ૨૨ ગીધ (Indian Whiterumped Vulture) ઊડતાં જોયાં.

**ચીકુ વોરા**  
સુરેન્દ્રનગર

† તા. ૧૦-૬-૨૦૦૭ના રોજ ડુમરા, તા. અબડાસા ખાતે ૫ ગીધ (Indian Whiterumped Vulture) જોયા, જેમાં એક અપુત્ર વયનું પક્ષી હતું. તે જ દિવસે કોઠારા, તા. અબડાસા ખાતે ૩૦ ગીધ જોયા, તથા ભેદી, તા. અબડાસા ખાતે ૧ ગીધ માળામાં બેઠેલું જોયું.

**અશ્વિન પોમલ**  
પોમલ જવેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ

† તા. ૭-૯-૨૦૦૭ના રોજ મોરબી ખાતે પીપર (*Ficus virens*)ના વૃક્ષમાં ગીધ (Indian Whiterumped Vulture)ને સાંઠીકડાં ગોઠવતું નિહાળી ખુશ થયો કે આ વર્ષે માળો શરૂ કર્યો. તા. ૨૭-૧૦-૨૦૦૭ના રોજ આ માળા ઉપરાંત અન્ય બે જગ્યાએ ગીધના માળા જોયા.

† તા. ૨૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૭ના રોજ સવારે ૧૧-૪૦ વાગ્યે સાબરમતી પાવરહાઉસ પાસે બે સફેદપીઠ ગીધ (Indian Whiterumped Vulture) ઊડતાં જોયાં.

**નંદિતા મુનિ**  
ગાંધીનગર

† મોરબીમાં 'ગીધ બચાવો' જનજાગૃતિ કાર્યક્રમ:  
મોરબીમાં પોલીસ ક્વાર્ટર્સ કમ્પાઉન્ડમાં પીપર (*Ficus virens*)ના મોટાં વૃક્ષોમાં ગીધ (Indian Whiterumped

Vulture) નિયમિત રીતે રાતવાસી તથા પ્રજનન કરે છે. તા.૨૬-૫-૨૦૦૭ના રોજ આ સ્થળે ગીધ વિશે જાગૃતિ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. આ કાર્યક્રમમાં ત્યાંના રહેવાસીઓને ગીધની તસવીરો તથા 'વેનિશિંગ વલ્વર્સ' ફિલ્મ દર્શાવીને ગીધના મહત્વ તથા સંરક્ષણ વિશે અપીલ કરવામાં આવેલી. નેચર ક્લબ, સુરત દ્વારા પ્રકાશિત 'ગીધ બચાવો' પુસ્તિકા પણ ઉપસ્થિતોને આપી હતી. આ કાર્યક્રમ દરમ્યાન જ નજીકના પીપરના ઝાડ પર ૭ ગીધ રાતવાસા માટે આવ્યા હતાં. કાર્યક્રમનું આયોજન 'મયૂર નેચર ક્લબ'ના શ્રી નરેન્દ્ર દોશી તથા પ્રો. મારુતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ.

### અશોક મશરૂ

એ/૭, આલાપ હેરીટેજ. સત્યસાઈ હોસ્પિટલ પાસે, કાલાવાડ રોડ,  
રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

### પોળોના જંગલમાં ગિરનારી ગીધ :

૨૦૦૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મી તારીખે અઘારિયા ડુંગર પર ૪ ગિરનારી ગીધ (Longbilled Vulture) જોવા મળ્યાં. ૨૦૦૫ના માર્ચ મહિનામાં અઘારિયા ડુંગર પર

૧૮ ગિરનારી ગીધ જોયાં.

૨૦૦૫ના ડિસેમ્બરથી ૨૦૦૬ના ફેબ્રુઆરી માસ સુધી આ જ સ્થળે ગિરનારી ગીધ નિયમિતપણે સવારે ૮-૩૦ થી ૯-૩૦ વચ્ચે દેખાયાં (સંખ્યા? -સં.)

૨૦૦૭માં ગીર ફાઉન્ડેશન દ્વારા આયોજિત ગણતરી અંતર્ગત એ.સી.એફ. શ્રી આર. સુવેરા, નંદિતા મુનિ તથા તાના મેવાડાની સાથે તા.૨૭મી મેના રોજ અઘારિયા ડુંગર પર કુલ ૩૪ ગિરનારી ગીધ જોયાં.

### મયૂર મિસ્ત્રી

વિજયનગર, જિ. સાબરકાંઠા

કચ્છમાં વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭ના શિયાળામાં, પ્રથમ વાર પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon) તા.૧૦-૧૨-૨૦૦૬ના રોજ પોલાડિયા ખાતે જોયું.

### શાંતિલાલ વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦



## પત્ર-સેતુ

☐ 'વિહંગ' ઓક્ટો.-ડિસે.૦૭નો અંક મળ્યો. સુંદર, આકર્ષક મુખપૃષ્ઠ અને લેખસામગ્રીથી સામયિક ખૂબ રસપ્રદ બન્યું છે. મહુડાની વાત, શ્રી શિવકુમાર ખાયરની વિદાયનો લેખ સંવેદનાપૂર્ણ રહ્યા. શ્રી રૂબિન ડેવીડ જેવા જૂના જોગીને યાદ કર્યા તે પણ ગમ્યું. લેખો, જાણકારો માટે જ છે પરંતુ ઘરઆંગણે આવતાં પક્ષીઓ બાબત 'ટીપ્સ' આપશો તો ઉપયોગી થશે. વિદ્યાર્થીઓ માટેના કેમ્પની માહિતી પણ સંક્ષિપ્તમાં ક્યાંક સમાવી શકાય તો આવકાર્ય.

### સુલભા દેવપુરકર

'પંચામૃત', હર્ષદ પ્લોટ, પેરેડાઈઝ સિનેમા પાસે, પોરબંદર

☐ સૃષ્ટિ પરના દરેક જીવ પછી માનવ હોય કે કીડી સહુને રહેવા ઘર હોય છે. તે રીતે પક્ષીઓનું 'ઘર' સામાન્યતઃ વૃક્ષો જ છે. આપણે આ ઘરો તોડી આપણાં મકાનો બનાવ્યાં પછી પક્ષીઓ જાય ક્યાં? તેઓની શી વલે થાય? તો જરૂરી એ છે કે, આપણે સહુ વધુ ને વધુ ભારતીય કુળનાં વૃક્ષો વાવી, ઉછેરીએ. તો જ પક્ષીઓ

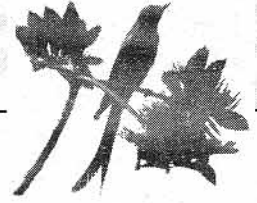
બચશે. પક્ષીઓ ખુદ વૃક્ષારોપણ કરતા હોય છે.

જેમકે ઉમરો, પીપળ, વડ, કેરડાં જેવાં વૃક્ષોનાં ફળ ખાઈ ચરક દ્વારા પક્ષીઓ તેનાં બીજ છોડે છે, જ્યાંથી નવાં વૃક્ષો ઊગી નીકળે છે. ધોળકામાં રહી ઘેર નાની એવી નર્સરી બનાવી ભારતીય કુળનાં વૃક્ષોનાં બીજ/રોપા નિ:શુલ્ક લોકોને આપું છું. બાળકો ખૂબ જ રસ લઈ વૃક્ષો ઉછેરે છે. ઈચ્છું છું કે 'વિહંગ'ના દરેક સભ્ય પણ આ રીતે પોતાનો ફાળો આપે.

### મહીપતસિંહ ચુડાસમા

એ/૩૭, ન્યુ મહાવીરનગર, કલીકંડ, ખેડા રોડ, ધોળકા  
જિ. અમદાવાદ ૩૮૭૮૧૦

☐ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સમાજકાર્ય ભવનમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે કાર્ય કરવાનો સુઅવસર સાંપડ્યો છે. તેના પરિણામે યુવાઓના નિત્ય સંસર્ગમાં રહેવાનું થાય છે. પર્યાવરણપ્રેમી જીવ હોવાને લીધે યુવા વિદ્યાર્થીઓને





પર્યાવરણ પ્રત્યે સતત જાગૃત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો રહું છું. જેમાં નક્કર કાર્યક્રમ થાય તે માટે ખેતી ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ખેતરનાં વૃક્ષો પર 'નેસ્ટબોક્સ' મુકે, ઈન્ડસ્ટ્રીમાં ફિલ્ડવર્ક માટે જતાં વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં 'કાગળ'ની બેફામ થતી 'ફોટોકોપી' (ઝેરોમેનિયા) પર નિયંત્રણ રાખે, કાર્યાલયમાંથી બહાર નીકળતા વીજ ઉપકરણો બંધ રાખે, વગેરે અગત્યની બાબતો પ્રત્યે જાગૃતિ કેળવાય તેવા પ્રયત્નો કરું છું. તેવામાં જાગૃત પક્ષીપ્રેમી મિત્ર શ્રી ભરતભાઈ સુરેજનો સહકાર મળ્યો. તા. ૧૪-૧૦-૦૭ના રોજ વનસંશોધન કેન્દ્ર, કુવાડવા રોડ પર એક દિવસીય પર્યાવરણીય પરિચય શિબિરનું આયોજન શ્રી ભરતભાઈના સહકારથી થયું, જેમાં સેમીસ્ટર-૧ના તમામ વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો સવારના સાડા સાતે સ્થળ પર પહોંચી ગયા અને નાસ્તો કરીને આઠ વાગ્યે પક્ષીદર્શન માટે નીકળી ગયા.

બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે પક્ષીદર્શનનો આ પહેલો અનુભવ હતો. કૃતુહલવૃત્તિની સાથે સાથે અનેરા ઉત્સાહથી વિદ્યાર્થીવૃંદે આગળ જવા ડગ માંડ્યા. ત્યાં જ દશરથિયા (Nightjar) એ ભોંય પરથી ઊડીને વિવિધ છટાઓ સાથે દર્શનનો લાભ આપ્યો. રંગોના ફુવારા જેવા ચાષે (Indian Roller) પાંખો ખોલીને પોતાની રંગછટાઓ દેખાડી. નાના પતરંગા (Little Green Bee-eater)ની જીવાત પકડવાની ઉડ્ડયનછટા પર બધા ઓવારી ગયા. કાળિયા કોશી (Black Drongo)નું પણ તેમ જ. યુવા વિદ્યાર્થીમિત્રોમાં પક્ષીદર્શનની કૃતુહલવૃત્તિ અને જિજ્ઞાસા હોવાથી, તેઓ વ્યવસ્થિત રીતે નોંધ કરતા જતા હતા.

વનસંશોધન કેન્દ્રમાં આવેલ જળાશયમાં પાણીના વિવિધ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં.

વનસંશોધન કેન્દ્રમાં વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ જાતનાં વૃક્ષોનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો અને 'ગ્રીનહાઉસ

ઈફેક્ટ'ની પ્રાયોગિક સમજૂતી પણ અપાઈ. ઉપરાંત, પર્યાવરણ વિષયક પ્રશ્નોની લેખિત કસોટી પણ લેવામાં આવી. સમગ્ર કાર્યક્રમમાં ભવનાધ્યક્ષ શ્રી આર.ડી. વાઘાણીએ હાજર રહી પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું હતું.

યતીન કંસારા

વ્યાખ્યાતા, સમાજકાર્ય ભવન. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ., રાજકોટ

☐ 'વિહંગ' દ્વારા ગુજરાત રાજ્યના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોનો પરોક્ષ પરિચય મળે છે. તેમની પક્ષીનિરીક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ જાણીને ઘણો જ આનંદ મળે છે. આપણે પક્ષીઓને ચાહીએ છીએ તો પક્ષીઓના ભવિષ્ય અંગે પણ આપણે જ કંઈક કરવું પડશે. આ માટે આપણે સૌ મિત્રો પોતાના વિસ્તારમાં નીચેની પ્રવૃત્તિઓ કરી શકીએ.

- ઘર કે ઘરની આસપાસ પક્ષીઓ માળા બાંધી શકે તેવા પ્રયાસ કરવા. માળાનું રક્ષણ કરવું.
- ઘર આંગણામાં જગ્યા હોય તો એવાં મોટાં છોડ વૃક્ષ ઉછેરીએ કે જેમાં પક્ષીઓ માળા બાંધી શકે.
- ઘર આંગણે પક્ષીઓ માટે યજ્ઞ-પાણીની વ્યવસ્થા કરીએ.
- બાળકો પાસે પક્ષીઓને યજ્ઞ નંખાવીએ જેથી તેમનામાં પક્ષીઓ માટે પ્રેમ જન્મે.
- મોટાં, લાંબુ આયુષ્ય ધરાવતાં વૃક્ષો (વડ, લીમડો, ઉમરો, આમલી) વાવી તેમના ફરતે વાડ કરી નિયમિત ખાતર-પાણી આપી કાળજીપૂર્વક ઉછેરીએ.
- વિષયને અનુરૂપ ભીંતસૂત્રો લખીએ.
- વૃક્ષછેદન પ્રવૃત્તિ સામે સરકારી તંત્રનું તેમજ સંદર્ભ અધિકારીશ્રીનું પત્ર/ફોનથી ધ્યાન દોરીએ.
- 'નેચર ક્લબ' બનાવી સંગઠિત થઈ કામ કરીએ.

અનિલકુમાર જીવણલાલ પટેલ

બી-૨૬, શાયોના સોસાયટી, દેત્રોજ રોડ, મુ.પો. કડી, ૩૮૨૭૧૫



તમે કદી આકાશમાંથી ખરતાં ગુલાબ જોયા છે? કલ્પના કરો. પાંચદસ હજાર શ્વેત, એનાથી બમણાં બીજાં ઘેરાં લાલ, થોડાં આછાં ગુલાબી - આ બધાં ગુલાબની પાંખડીઓ ભેગી કરો. આકાશમાં ઊંચે ચડી વાદળાનાં પડમાંથી પૃથ્વી ઉપર વેરો. આથમતા સૂરજના આરક્ત કિરણોમાં ગળાઈ પડતી એ પાંદડીઓ કેવી અનુપમ શોભા ધારણ કરે છે! આવી શોભા મેં હમણાં જ નીરખી. હું તળાવ તરફ ફરવા ગયો હતો. સાંજનો સમય હતો. તળાવનાં પાણી પર અદ્ભુત અદ્ભુત સુંદર પંખીઓ ઊડ્યા કરતાં હતાં. કવચિત્ આધે, વળી પાસે, કોઈ વખત ઊંચે, વચ્ચે વચ્ચે પાણી પર ઘસડાતાં એ ઊડતાં હતાં અને એમના પરિભ્રમણ કરતા દેહોની લાલ-ગુલાબી-શ્વેત આભા સૂર્યનાં આછાં પીત કિરણોમાં ચમકતી હતી. એ હતાં હંજ, Flamingo.

'વનવગડાના પંખી' -હરિનારાયણ આચાર્ય 'વનેચર'માંથી સાભાર

મને યાદ છે ત્યાં સુધી પક્ષીની દુનિયામાં પહેલો અવાજ શક્કરખોરા (Purple Sunbird)નો સાંભળેલો જે મારા ઘરના ફળિયામાં આવેલ કરેણના છોડ ઉપર સવારે નિયમિત આવીને કલશોર કરી મૂકતો. બીજો અવાજ કંસારા (Coppersmith Barbet)નો, જે મારા ઘરની પાછળ આવેલ વડના ઝાડ પરથી આવતો - “ટુક ટુક ટુક” - જે દરેક દિશાએથી આવતો હોય તેવું લાગતું. મારા પિતાજી અને મારા મોટાભાઈ અનિલ સાથે ગામની આજુબાજુ આવેલ નાના જંગલમાં સાંજના સમયે જતા, જ્યાં હોલા (Eurasian Collared Dove)ના અવાજથી પણ હું રોમાંચિત થઈ જતો. નાનપણથી જ પક્ષીના અવાજનો ખાસ લગાવ હતો. ૧૯૮૬માં સુરત આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે મારી પાછળ જ આવેલ સોસાયટીમાં ‘નેચર ક્લબ, સુરત’ નામની સંસ્થા ચાલે છે. હું તેનો સભ્ય બની ગયો. ‘ગુજરાતમિત્ર’માં શ્રી સ્નેહલ પટેલનું એક ચિત્ર પ્રગટ થતાં તેમને રૂબરૂ મળવાનું થયું. તેમણે તેમના બધાં જ ફોટોગ્રાફ્સ બતાવ્યા, જેનાથી હું ખૂબ પ્રભાવિત થયો.

એક વાર એવું બન્યું કે સેન્ટ ઝેવીયર્સ, ઘોડદોડ રોડ પર આવેલ મારા કલાસમાંથી બેઠા બેઠા કર્ણપ્રિય અવાજ સંભળાયો જે શોધવા મેં ખૂબ મહેનત કરી. અવાજ મધુર હતો, પણ પક્ષી દેખાતું ન હતું. પણ મનમાં એક ગાંઠ વાળી કે મારે પક્ષીઓના અવાજનું ધ્વનિમુદ્રણ કરવું છે અને તેના દ્વારા પક્ષીને ઓળખવા છે. બસ તે જ સાંજે નેચર ક્લબના પ્રમુખ સ્નેહલભાઈને મળ્યો. તેમણે વાત સાંભળીને જંગલોમાં જઈને કેવી રીતે પક્ષીના અવાજનું ‘રેકોર્ડિંગ’ કરવું તે સમજાવ્યું. તે વાત સાંભળી મારા ભાઈ અનિલના મિત્ર અશોક ખાયર જે M.Sc.(Electronics) થયેલ તેમની મદદ લીધી. એમણે જે જે વસ્તુ લાવવા કહ્યું તે તમામ સામાન્ય બજારમાં મળતી વસ્તુઓ જ હતી, જેમાં નાની ૧૧૫ ફૂટ પહોળી રસોઈ બનાવવાની કડાઈ, એલ્યુમિનિયમની પાતળી પટ્ટી, નાનું માઈક જે બધિરો માટે વપરાય છે અને નાનું ‘રેકોર્ડર’, આટલું હતું. બસ ૧ કલાકમાં માપ લઈ ડીશ (કડાઈ) વચ્ચે માઈક્રોફોન ગોઠવી ચકાસી જોયું તો સુંદર Recording થતું હતું! હું તો આનંદથી ઝૂમી ઉઠ્યો. બીજે દિવસે સુરતની બાજુમાં આવેલ નાની વેડ અને મોટી વેડની વાડીઓમાં જઈ લગભગ ૧૫ જેટલા અવાજ રેકોર્ડ કર્યા અને સ્નેહલભાઈને સંભળાવ્યા. તેઓ સાંભળીને ખુશ થઈ ગયા અને તરત જ વિદેશી પક્ષીઓના અવાજની ‘કેસેટ સાંભળવા અને તેમાંથી

અનુભવ લેવા જણાવ્યું. આ કેસેટ લાવીને સાંભળી ને થયું કે બસ, આવી જ કેસેટ મારે બનાવવી છે! સ્નેહલભાઈએ વિદેશમાં વસતા નેચર ક્લબના સભ્યોને પણ આ વાત કરી અને મારા રેકોર્ડિંગ કરેલ અવાજ મોકલવા લખ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે “આ વ્યક્તિ જાતે બનાવેલ ડીશથી આટલી મહેનત કરે છે, જો તેને ‘ઓરીજનલ પેરાબોલીક ડીશ’ મળે તો ક્લબ માટે ઘણું કામ કરી શકે.” અને મને બહુ જ ટૂંકા સમયમાં આવી મોંઘી (રૂ.૫૦,૦૦૦ની) ડીશ મળી. મારા હાથમાં તે આવતાં જ મને તો સ્વપ્નમાં હોઈ તેવું લાગ્યું. સ્નેહલભાઈએ કહ્યું કે, “પૈસાની ફિકર ન કરતા, તમે મહેનત કરો તો હું કંડ લાવી દઈશ” અને મેં ચાર જ વરસના ટૂંકા ગાળામાં લગભગ ૨૨૫ જેટલા પક્ષીઓના અવાજ મુદ્રિત કરી નાંખ્યા. અત્યારે ૩૦૦ થી વધારે ધ્વનિમુદ્રણ થયા છે અને હજુ ભારતભરમાં ફરીને ધ્વનિમુદ્રણ (Recording) કરવાનું કામ ચાલુ જ છે. મારું તો લગભગ ૧૦૦૦ પક્ષીઓના અવાજનું ધ્વનિમુદ્રણ કરવાનું સ્વપ્ન છે.

એક વાર સુરતની બાજુમાં આવેલ ગવિયર પાસે શ્વેતપાંખ જલમાંજાર (Pheasant-tailed Jacana)ના અવાજનું મુદ્રણ કરી રહ્યો હતો, પણ બાજુમાં આવેલ પાણીના પંચની મોટરનો અને બીજા બાજુ નર્મદા સિમેન્ટ ફેક્ટરીનો જોરદાર અવાજ મને ખૂબ જ ખલેલ પહોંચાડતો હતો. જલમાંજાર સુંદર અવાજ કાઢતું હતું, પણ શું થાય? અડધા જ કલાકમાં ચમત્કાર! ૨૪ કલાક ચાલતી નર્મદા સિમેન્ટ ફેક્ટરી અચાનક બંધ થઈ ગઈ. સાથે પાણીનો પંચ પણ બંધ. મને તો જાણે લોટરી લાગી! અડધો કલાક સુંદર રેકોર્ડિંગ કર્યું અને જેવો ઊભો થઈને ઘરે જવા નીકળ્યો તો બંનેના અવાજ શરૂ! આવું તો ઘણી વાર બન્યું. એક વાર શંખલા (Crab Plover)ના અવાજ માટે જામનગર પાસે આવેલ નરારા ટાપુ પર વનવિભાગના કર્મચારી સીંધવાભાઈ અને દાફડાભાઈના કહેવાથી ગયો, પણ ત્યાં ગયા પછી જાણવા મળ્યું કે ભરતી ઉતરે પછી જ શંખલા આવશે અને તેમાં ચારથી પાંચ કલાક લાગશે. મારે ખૂબ જ જરૂરી કામ પણ હતું એટલે રોકાઈ ન શકાત. ત્યાં તો ખબર નહિ દૂરથી લગભગ ૨૦૦ શંખલાનું ટોળું ઊડતું આવ્યું અને મારી સામે ૫૦ મીટર દૂર બેસી બોલવા લાગ્યું. તેનું સુંદર રેકોર્ડિંગ કર્યું અને ટોળું ઊડી ગયું! ત્યાંના કર્મચારી રમેશભાઈ પણ હસ્યા; મને કહે, “સાહેબ, રેકોર્ડિંગ કરવા ખાસ ફોન કરીને બોલાવ્યા તો નહોતા ને? બાકી આ સમયે

ક્યારેય આવતા નથી.”

ડોડા અને માથેરાનના જંગલોમાં શામા (White-rumped Shama) અને ઈન્દ્રરાજ (Malabar Whistling Thrush)નાં ‘રેકોર્ડિંગ’ કરતાં કરતાં તલ્લીન થઈ જતો. જાણે સમાધિમાં હોઈ! ને આમ કેસેટો કરતો આવ્યો છું.

એક વાર હું સ્નેહલભાઈ અને મિત્રો સાથે માથેરાન ગયેલ. ત્યાં નાની ખાઈ કૂદતાં મારું ‘વોકમેન’ ગંદી જગ્યામાં આખું ડૂબી જાય એમ પડી ગયું. સાફ કરતાં મારો દમ નીકળી ગયો, પણ સદ્નસીબે ચાલુ થયું અને બીજે દિવસે નારંગી કસ્તૂરા (Orange-headed Thrush)નું સુંદર ‘રેકોર્ડિંગ’ કરેલ.

મધ્ય પ્રદેશમાં કાબરી મેના (Asian Pied Starling)નું ‘રેકોર્ડિંગ’ કરતો હતો પણ પાછળ જ ગામમાં ચૂંટણીના પ્રચાર માટેના માઈક પર જોર જોરથી ભજન વાગતાં હતાં. સદ્ભાગ્યે મારી સાથે આવેલ ગાઈડે ત્યાં દૂર સુધી ચાલીને માત્ર દશ મિનિટ માઈક બંધ કરાવીને ‘રેકોર્ડિંગ’ કરવામાં મદદ કરેલ.

આવા તો કેટલાય પ્રસંગો બનતા હોય છે. ધુવડના

અવાજો માટે હું આખી રાત જાગ્યો છું. જેમાં મદદ માટે શ્રી ભરતભાઈ પાઠક (વ.સં.) અને મહેશસીંગ(ના.વ.સં.) નો અને દરેક વનઅધિકારીનો, ખાસ તો ડાંગના શ્રી જોષી સાહેબ અને શ્રી સથવારા સાહેબ બન્ને (પ.વ.અ.) નો પણ ખૂબ આભારી છું. શ્રી ભરતભાઈ અને મહેશસીંગે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન (National Park)જેવી જગ્યામાં ધુવડના અવાજ માટે રાત્રિરોકાણની પરવાનગી પણ આપેલ છે. મારા આ સ્વપ્નને સાકાર કરવામાં મારા પત્ની સરલા અને ‘નેચર ક્લબ, સુરત’ના પ્રમુખ સ્નેહલભાઈ પટેલનો ખૂબ ફાળો રહ્યો જેને ક્યારેય નહિ ભૂલું. મારી પક્ષીના અવાજને કેસેટોમાં સંગ્રહિત કરવાની આ યાત્રા અવિરત ચાલુ રહેશે. (અત્યાર સુધીમાં આ પ્રવૃત્તિ પાછળ નેચર ક્લબ, સુરત દ્વારા રૂ.૩.૫ લાખ જેટલો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. જો આ પ્રવૃત્તિમાં કોઈને સહાયભૂત થવાની ઈચ્છા હોય તો કૃપા કરીને ૯૮૨૫૦૫૭૯૮ પર વિરલનો સંપર્ક કરવા અથવા snehalpatel81@rediffmail.com પર મેઈલ કરવા વિનંતી.)

સારસ, ૧૦૧, ધરતી એપાર્ટ. પાસે, ચંદન પાર્ક સામે, સીટીલાઈટ રોડ, સુરત ૩૯૫૦૦૭



## ઈમ્પોર્ટન્ટ બર્ડ એરિયા સંરક્ષણ વર્કશોપ

અશોક મશરૂ

તા.૬ થી ૯ માર્ચ, ૨૦૦૭ દરમ્યાન ઈન્ડિયન બર્ડ કન્ઝર્વેશન નેટવર્ક (IBCN) તથા બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી (BNHS) દ્વારા પક્ષીસંરક્ષણ બળવત્તર બને તે હેતુસર નખત્રાણા, કચ્છ ખાતે વર્કશોપ આયોજિત થયેલ. આઈ.બી.સી.એન. એ ભારતમાં ૪૬૬ અને ગુજરાતમાં ૧૭ ઈમ્પોર્ટન્ટ બર્ડ એરિયા (IBA) નિશ્ચિત કર્યા છે. તે પૈકી કચ્છમાં ૩ - છારી ઢંઢ, ફ્લેમિંગો સિટી અને નલિયાના ઘાસિયા પ્રદેશો સમાવિષ્ટ છે.

આ ‘વર્કશોપ’નું સંચાલન આઈ.બી.સી.એન.ના શ્રી પ્રશાંત મહાજન, મહંમદ દિલાવર અને અભિજીત માલેકર દ્વારા કરાયું હતું. શ્રી જે.કે.તિવારી, જેઓ આઈ.બી.સી.એન. ગુજરાતના ‘કો-ઓર્ડીનેટર’નું કામ કરી રહ્યા છે, તેમણે વર્કશોપનું ‘ટ્રેનીંગ શેડ્યુલ’, ‘ફીલ્ડટ્રીપ’ તથા અન્ય યજમાન વ્યવસ્થા સુંદર રીતે ગોઠવી હતી. વર્કશોપમાં રાજસ્થાન આઈ.બી.સી.એન. કો-ઓર્ડીનેટર મનોજ કુલશ્રેષ્ઠ સહિત રાજસ્થાન અને ગુજરાતના કુલ ૨૫ પક્ષીનિરીક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં ફૂલાય

ગામના શ્રી મહંમદ સાંઈદાદુ પણ સામેલ હતા.

વર્કશોપમાં ટ્રેનીંગ માટે પસંદ કરાયેલા વિષયોમાં મીડીયા, IBA મોનીટરીંગ, પ્રેસ રીલીઝ, ફંડ રેઈઝીંગ, કેસ સ્ટડીઝ, જી.આઈ.એસ., જી.પી.એસ., વર્લ્ડ સેન્સસ મેથોડોલોજી વગેરે વિષયો પક્ષીસંરક્ષણના પરિપેક્ષમાં લેવાયેલ હતા. આ વિષયોની રજૂઆત, સઘન ચર્ચા, પ્રશ્નોત્તરી, એક્સરસાઈઝ તથા ભાગ લેનારનાં મંતવ્યો વગેરેને સાંકળી લઈ ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ થયેલ જે દરેકને ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યો તેમ જણાયું. આ માટે IBCNના સ્ટાફને અભિનંદન આપવા વટે. એફ.ઈ.એસ. (Foundation of Ecology Security) આણંદથી આવેલ શ્રી શ્યામ દવાંદે GIS (Geological Information System) અને GPS (Global Positioning System) વિશે અભ્યાસયુક્ત સુંદર ‘પ્રેઝન્ટેશન’ આપ્યું અને તેના ઉપયોગ દ્વારા IBAના ફીલ્ડમેપ, ‘લોકેશન’, ‘રીમોટ સેન્સિંગ ઈમેજસ’ કેવી રીતે મેળવવા તે વિગતવાર સમજાવ્યું. ફીલ્ડમાં પણ ‘ડિમોન્સ્ટ્રેશન’ આપ્યું. સમગ્રપણે વ્યાખ્યાન,

‘પાર્ટીસીપન્ટ ઈન્વોલ્વમેન્ટ’, ‘એક્સરસાઈઝ’, ‘ફીલડ્રીપ’ની ગોઠવણ કેવી રીતે કરાય કે સભ્યોને કંટાળો ન આવે અને ખૂબ જાણકારી મળે એ વિષે જણાવ્યું. IBA માટેના નિશ્ચિત ફોર્મ ભરવા માટે ૩ જૂથ બનાવી અલગ અલગ IBA પસંદ કરી એક્સરસાઈઝ થયેલ. તેના સંદર્ભે કચ્છના છારીઢંઢમાં ખતરારૂપ મોટા પાયે ધંધાદારી મચ્છીમારીના પ્રશ્નના ઉકેલની ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા થયેલ હતી. શ્રી જુગલ તિવારીએ ગ્રામજનો માટે કૃત્રિમ માછીમારી તળાવડાં અને મધમાખી ઉછેરની યોજના વિગતવાર સમજાવી સૂચવેલ, તે દરેકને ઉપયોગી જણાયેલ હતી. તેમજ રાત્રિના સમયે સભ્યોએ પોતાની કામગીરી અંગે રજૂઆત કરેલ તેમાં પક્ષીસંરક્ષક મંડળ, ગુજરાત BCSGના શ્રી મુકેશ ભટ્ટ, મયૂર મિસ્ત્રી, કમલ ભટ્ટ, રુચિ દવે તથા અશોક મશરૂ દ્વારા પોતાના વિસ્તારમાં ગીધ

બાબતની પરિસ્થિતિ તેમજ અન્ય પક્ષી-અભ્યાસ રજૂ કરાયેલ. સુરત નેચર ક્લબના શ્રી વિરલ પ્રજાપતિએ નેચર ક્લબની કામગીરીનો સુંદર પરિચય આપ્યો હતો.

વર્કશોપ દરમ્યાન યોજાયેલ ફીલડ્રીપમાં ભીમસર તળાવ, મોરાઈ રખાલ અને છારી ઢંઢની મુલાકાત યાદગાર રહી હતી. આ મુલાકાતમાં જોયેલ પક્ષીઓમાં કાબરી રામચકલી (Whitened Tit), સોનેરી શોભિગી (Marshall's Iora), લાલપૂંછ પિદ્ધો (Rufoustailed Wheater) ઉલ્લેખનીય છે. ફૂલાય ગામના વતની શ્રી મોહમદ સાંઈદાદુ ગામ પાસે જ વસતા મસ્કતી લટોરા (Grey Hypocoleus)નું ધ્યાન રાખે છે. તેમણે એ પક્ષી જ્યારે સર્વને બતાવ્યાં ત્યારે બધાં ખુશ થઈ ગયાં!

એ/૭, આલાપ હેરીટેજ. સત્યસાંઈ હોસ્પિટલ પાસે, કાલાવાડ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧



## મિજબાનીનો દર વરસે આવતો એ દિવસ!

ડૉ. પીયૂષ પટેલ

લગભગ સૌ મિત્રોનું એ નિરીક્ષણ હશે જ કે, દર વરસે ચોમાસાના પહેલા વરસાદના છંટકાવ પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસે, એ ભેજવાળા વાતાવરણમાં અચાનક જ હજારોની સંખ્યામાં પાંખાળાં જીવડાં ફૂટી નીકળે છે. આગલે દિવસે જાણે કશું જ ન હોય, જાણે દૂધ ધોયેલું ચોખ્ખું ચણાક અવકાશ ને બીજી જ સવારે જ્યાં જુઓ ત્યાં, ક્યાં તો હજારો કે લાખોની સંખ્યામાં ઊડતાં પાંખવાળાં જીવડાં કે જમીન પર ધીમી ગતિએ ચાલતાં એ જ પણ પાંખ વગરનાં જીવડાંનો સમૂહ ને ક્યાં તો વેરવિખેર ખરેલી પાંખોનાં ઢગલા!

આ પાંખવાળાં જીવડાં નથી કીડી, મંકોડા, મંકોડી કે વંદા, પણ એ હોય છે પાંખવાળી ઉધઈ (Alates - White Antsથી પણ ઓળખાય).

આ ચોમાસે તા. ૨૪ જૂન ૨૦૦૭નો એ દિવસ હતો. સવારે ચા પીતા જ બારી-બારણા બહાર નજર કરતા, જ્યાં જુઓ ત્યાં, અસંખ્ય ઊડતી પાંખવાળી ઉધઈ દેખાણી. આમેય વાતાવરણ વાદળિયું, ભર્યું ભર્યું, ભેજવાળું ભારેખમ હતું. ને એમાં આ કીટકોનો ઉમેરો. ધીમી ગતિએ ઊડતાં રહે, દિવાલ પર, થાંભલા પર વૃક્ષોના થડ-પર્ણો પર ચોંટ્યે રાખે ને સહેજ અથડાઈને દિવાલ પર - જમીન પર બેસે એટલે પાંખો ખરી જાય.

આ દિવસે સૌથી વધુ મજા પક્ષીઓને પડે. ઓછામાં ઓછી મહેનત ને વધુમાં વધુ મહેનતાણું! લગભગ બધાં જ પક્ષીઓ એક યા બીજી રીતે આ કીટકોનો ખોરાક મેળવવામાં મશગુલ હતાં.

એમાંય કાગડા (House Crows) સૌથી વધુ લહેજત માણતા હોય એવું લાગ્યું. ૮ થી ૧૦ કાગડા લગભગ એક સાથે, જાણે ‘પરેડ’માં નીકળ્યા હોય, એ શિષ્ટતાથી રસ્તા પર ધીમે ધીમે ચાલતા હતા, અને રસ્તા પર રાત્રિ દરમ્યાન પડેલી ઉધઈ (ખરી પડેલ પાંખવાળી) આરોગતા હતા. આગળ વધતા એ કાગડાની પાછળનો રસ્તો ચોખ્ખો ચણાક થઈ જતો. દરેક કાગડો ચાલતા ચાલતા એક પછી એક એમ સાત-આઠ ઉધઈ ચાંચમાં ભર્યે રાખે ને પછી થોડોક ઊભો રહી નિરાંતે પેટમાં ઉતારી, ફરી આગળ કૂચ આદરે.

વળી બે કે ત્રણ કાગડાને આ નિશ્ચેતન જીવમાં રસ ન હતો. એમણે પોતાની આગવી અદા કેળવી લીધી. તેઓ માખીમાર કે કોશી કુળ (Flycatcher કે Drongo family)ની માફક જુદી જુદી છલાંગ, કૂદકા, ઉડાન, આરોહ-અવરોહ કરી પોતાની ઉડ્યનની કવાયત અને ડુશળતા બતાવતા! ઊડતી જીવતી ઉધઈઓને સીધી ચાંચમાં પકડતા. એ કાગડાઓને નીચે પડેલી ઉધઈઓમાં જાણે રસ

જ નહોતો.

અન્ય પક્ષીઓ જેવાં કે બુલબુલ (Redvented Bulbul), સિપાહી બુલબુલ (Redwhiskered Bulbul), સફેદનેણ બુલબુલ (Whitebrowed Bulbul), દેવચકલી (Indian Robin), દૈયડ (Magpie Robin), નાયણ (Whitebrowed Fantail Flycatcher) પણ ખૂબ જ બોલકાં અને પ્રવૃત્તિસભર લાગ્યાં. અચરજની વાત એ હતી કે, આવી વિપુલ અને સરળ-સહજ ખોરાક હોવા છતાં, કાળા કોશી (Black Drongo) બહુ ઉત્સાહી ન લાગ્યા ક્યાંય તેને પ્રવૃત્તિમય ન જોયો.

ઉધઈ (White Ants) વિષે થોડુંક :

- સમૂહમાં રહેતું કીટક (Social Insect), પુષ્પ થયે હજારોથી લાખોની સંખ્યામાં સમૂહ/કોલોનીમાં રહે.
- Order : Isoptera : Iso = equal અને pteron = wing; બંને બાજુની બેઉ પાંખો આકાર અને કદ-લંબાઈમાં એકસરખી હોવી. આમ કુલ ચાર પાંખો

એકસરખી.

- Alates: પાંખવાળી ઉધઈ. સામાન્ય રીતે ઉધઈનું શરીર નરમ-પોચું લગભગ એકાદ સે.મી. જેટલું હોય છે ને પાંખો હોતી નથી. તેઓ અંધારી જગ્યામાં, જમીનમાં (Tunnel nets)માં રાફડાઓમાં રહેઠાણ બનાવે છે. પણ જ્યારે રહેઠાણ બદલવાનો સમય આવે ત્યારે, નવા વધુ સુરક્ષિત રહેઠાણ બનાવતી વખતે, ખોરાક એકઠો કરતી વખતે કે પોતાના સમૂહને કે રાફડાને છોડતી વખતે એમને પાંખો આવે છે. ને એક જ રાફડા (tunnel nest) માંથી લાખોની સંખ્યામાં પાંખવાળી ઉધઈઓ ઉભરાય છે, બહાર નીકળીને એ નવા સ્થળ તરફ ઊડતી રહે છે. આ પાંખોવાળી ઉધઈને Alates કહેવાય છે. એ પાંખો સાવ નાજુક હોય છે. સહેજ અથડાઈ કે જ્યાં સમૂહ ભંગો થાય ત્યાં કે નવા રહેઠાણ પાસે એ સહજતાથી ખરી પડે છે.

એક્ષરે સોનોગ્રાફી ક્લીનીક, અવી આર્કેડ, વલસાડ ૩૯૬૦૦૧



## ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયો - (૩)

પાટણ જિલ્લાનાં જળાશયો

ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર

ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયોની દૃષ્ટિએ પાટણ જિલ્લો પણ ખૂબ જ અગત્યતા ધરાવે છે. અમે જ્યારે ઉત્તર ગુજરાતમાં જળાશયોના સર્વેક્ષણ માટે તથા પક્ષીગણતરી માટે જતા હતા ત્યારે પાટણ જિલ્લો અસ્તિત્વમાં ન હતો. પાટણ જિલ્લાનો જન્મ ઓક્ટોબર ૧૯૮૮ના રોજ થયો.

હાલના પાટણ જિલ્લાનો વિસ્તાર સપ્ટેમ્બર ૯૮ સુધી મહેસાણા તથા બનાસકાંઠા જિલ્લાના ભાગરૂપે હતો. બનાસકાંઠા જિલ્લાના રાધનપુર અને સાંતલપુર તાલુકાનો પ્રદેશ તથા મહેસાણા જિલ્લાના સિધ્ધપુર, પાટણ, હારિજ, ચાણસ્મા તથા સમી તાલુકાના પ્રદેશનું એકીકરણ કરી નવો પાટણ જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો.

ઈતિહાસકાર ટરટિયસ ચેડેલકરના મત મુજબ ઈ.સ. ૧૦૦૦માં અણહિલવાડ પાટણ દુનિયાનું દસમા નંબરનું શહેર હતું અને પાટણ શહેરની વસતી તે સમયે એક લાખ જેટલી હતી. પાટણ, સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં સમૃદ્ધિના શિખરે હતું. પાટણનાં પટોળાં સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રખ્યાત હતાં. આ સમયગાળામાં પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવ અને રાણીની વાવ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં.

પાટણ જિલ્લામાં કોઈ મોટી બારમાસી નદી નથી.

આ જિલ્લામાં બનાસ, રૂપેણ, ખારા, ચકરીયા, સુખના, સરસ્વતી, મોંચમ, પુષ્પાવતી, ખારી અને

ઉમરદસી નદીઓ આવેલી છે. આ નદીઓ પર કોઈ મોટા બંધ બાંધી જળાશયોનું સર્જન કરવામાં આવ્યું નથી. પાટણ શહેર પાસે સરસ્વતી નદી પર બેરેજ બાંધી જળાશયનું સર્જન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો પણ કોઈ મોટા જળાશયનું સર્જન થયું નથી. સરસ્વતી નદી પર મોકેશ્વર પાસે બંધ બંધાતા હેઠવાસનો નદી પરનો વિસ્તાર સુકો અને રેતાળ જ રહે છે. તેવી જ હાલત બનાસ નદી પર સાબરકાંઠા જિલ્લામાં દાંતીવાડા પાસે બંધ બંધાવાથી હેઠવાસની થઈ છે.

આ જિલ્લાના સાંતલપુર, રાધનપુર તથા સમી તાલુકાનો વિસ્તાર અછતગ્રસ્ત તથા અર્ધ અછતગ્રસ્ત ગણાવી શકાય. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીના લગભગ દરેક દસકામાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષ આ વિસ્તારમાં દુષ્કાળના રહેતા એટલે કે, દરેક ત્રણ વર્ષમાં એક વર્ષ દુષ્કાળનું આવતું હતું. આવા અછતગ્રસ્ત વિસ્તારમાં પાણીની તો શું વાત કરવી? પીવાનું પાણી ન મળે ત્યાં મોટાં જળાશયો કેવાં કે જ્યાં પક્ષીઓ રહી શકે?

પાટણ જિલ્લાના સાંતલપુર તાલુકામાં નાના ચેકડેમ-આડબંધ ઘણા છે. ગામતળાવ પણ લગભગ દરેક ગામમાં છે.

સાંતલપુર તાલુકાના ધારાસભ્ય સ્વ. ખોડીદાન જુલાનું આ વિસ્તારનું ભૌગોલિક જ્ઞાન, તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને તેમના

વિસ્તાર માટે કંઈક કરી છૂટવાની તેમની ભાવનાના કારણે તેમણે અછત રાહત કામગીરીના ભાગરૂપે અહીં રાહતકાર્યો કરાવી નવાં તળાવો બનાવડાવ્યાં તથા જૂનાં તળાવો ઊંડાં કરાવ્યાં હતાં. વળી, આડબંધો પણ બનાવડાવ્યાં, જેના કારણે અછતઅસ્ત વિસ્તારમાં પણ આજે આપણને ઘણાં જળાશયો જોવા મળે છે.

આ વિસ્તારમાં જામવાડા, રોજી, છામસરા, સિંધાડા, ગરામડી જેવા ડેમને લીધે જળાશયોનું સર્જન થયું. આ ઉપરાંત કોરડા સંઢેર તથા લોદરા-ઝંડાળા અને કોરડા વચ્ચે આવેલ લોદરા સંઢેર ખારા પાણીનાં કુદરતી જળાશયો છે. અહીં મોટા પ્રમાણમાં પક્ષીઓ આવે છે.

સાંતલપુર ગામનું ગામતળાવ પણ પક્ષીઓ માટે સ્વર્ગસમાન ગણાવી શકાય. અહીં ગામની સ્ત્રીઓ કપડાં ધોતી હોય તો પણ પક્ષીઓ નિર્ભય રીતે ફરતાં જોવા મળે છે. કોરડા સંઢેર તથા સાંતલપુર તળાવ વિશે અગાઉ વિહંગમાં લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

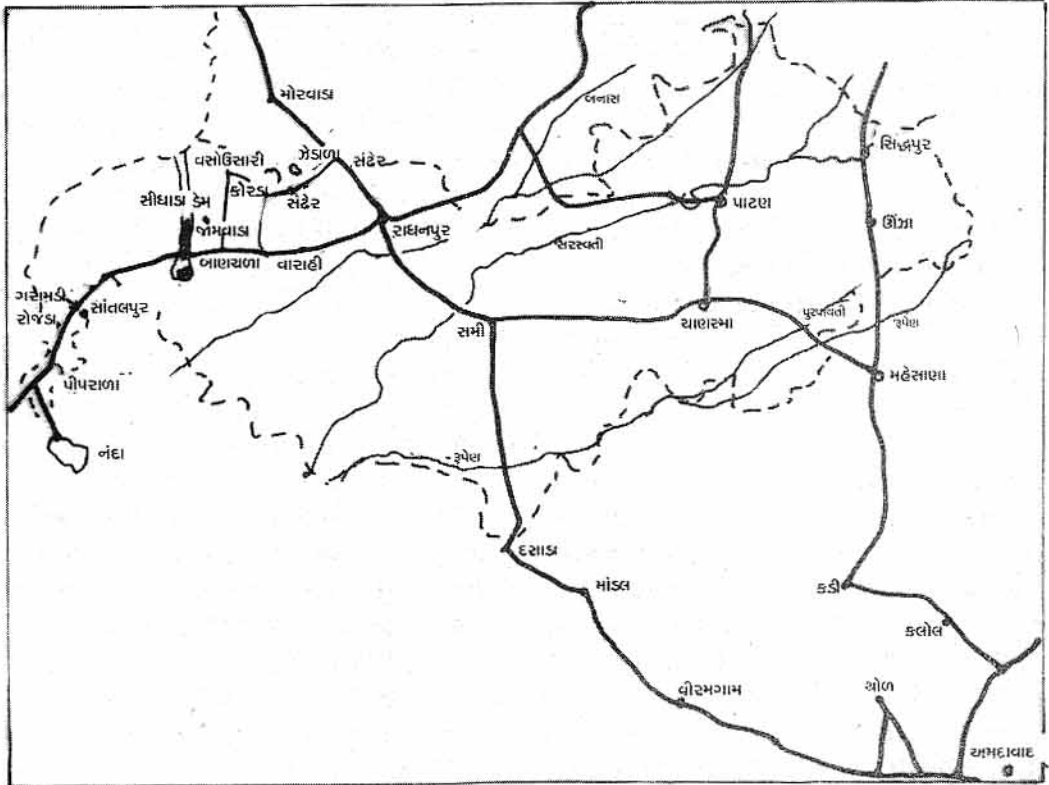
પાટણ તાલુકાના સાંતલપુર તાલુકાનો વિસ્તાર સરસત કાંઠા તરીકે જાણીતો હતો. તેથી એમ કહી શકાય કે આ વિસ્તારનો સંબંધ ભુતકાળમાં વૈદિક સરસ્વતી સાથે પણ હશે. 'પ્રબંધ ચિંતામણિ'માં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે કે

સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાટણથી વારાહી સુધી જમીન માર્ગે રથમાં વારાહી જાય છે અને વારાહીથી જળમાર્ગે સાંચોર જાય છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાના થરાદમાં નાવ દ્વારા આવતા મહેમાનોનું સ્વાગત કરતા થરાદવાસીઓનું ચિત્ર સારાભાઈ - નવાબના પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. આ પુસ્તક કદાચ હજુ સુધી પ્રસિદ્ધ થયુ નથી. મેં હસ્તપ્રત જોઈ હતી.

ખારા પાણીનાં જળાશયો, ખારી નદીનું અસ્તિત્વ સરસ્વતી નદીની નિશાનીરૂપ અવશેષો છે, તેમ કહી શકાય.

અમે આ વિસ્તારની મુલાકાત લેતા હતા ત્યારે અમદાવાદથી સાબરકાંઠા અથવા મહેસાણા થઈ દાંતીવાડા જતા હતા. ત્યાંથી અમે વારાહીના ઈસાસર, રામલું તથા વાવલું તળાવની મુલાકાત લઈ શેરપુરા, જાડુસા તથા કોરડાના ગામતળાવોની મુલાકાત લેતા હતાં. ત્યાંથી કોરડા સંઢેર તથા લોદરા સંઢેર થઈ જામવાડા ડેમ, સિંધાડા ડેમ, છામસરા ડેમ, સાંતલપુર તળાવ, ગરામડી ડેમ, રોજી ડેમ તથા પીપરાળા તળાવ પર જતા હતા. ત્યાંથી અમે કચ્છના નાના રણમાં આડેસર પાસે આવેલ નંદાબેટ પર જતાં હતા.

હારિજથી ઉત્તરમાં લગભગ ૧૨ કિ.મી. દૂર આવેલ વાછેલનું તળાવ અમદાવાદના કાંકરિયા તળાવ જેવું



ગોળાકાર છે તથા ચારે તરફ પાકું કિનારાનું બાંધકામ કરેલ છે. જાહેલનું તળાવ પણ સારું છે. પરંતુ પક્ષીઓની દૃષ્ટિએ તે સમયે મહત્વનું ન હતું.

આ જ રીતે પાટણ જિલ્લાની પશ્ચિમે આવેલ કચ્છના નાના રણનો વિસ્તાર તથા ઉત્તરમાં આવેલ કચ્છના મોટા રણનો વિસ્તાર પણ પક્ષીઓની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો વિસ્તાર છે. ડૉ. સલીમઅલીએ ૧૯૪૪-૪૫માં અમરાપુર પાસે નાના રણની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે તેમણે ત્યાં એક લાખ જેટલાં નાના હંજ (Lesser Flamingo) જોયા હોવાનું નોંધ્યું છે.

આમ પાટણ જિલ્લામાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોમાં તથા પક્ષીઓની સંખ્યામાં પણ ઘણો વધારો થયો છે. અમે કોરડામાં શ્યામશિર કલકલિયો (Blackcapped Kingfisher) જોયો હતો. વળી સાંતલપુર તળાવ પર મહાકાગ (Raven) જોયો હતો. સિધાડા ડેમ પર આ વર્ષે

અમે ૪૦ સફેદઢોંક (White Stork) જોયા હતા. આ બધાં જળાશયોમાં પેણ (Pelican), હંજ (Flamingo) તથા બતકો (Ducks) ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આમ પાટણ જિલ્લો ઉત્તર ગુજરાતમાં પક્ષીઓ તથા જળાશયોની દૃષ્ટિએ ઘણું જ મહત્વ ધરાવે છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ૧૯૯૮ બાદ જળાશયોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે. સમી તાલુકામાં નાના રણ પાસે કોડેયા-તારાનગર પાસે પાંચ છ જળાશયો બન્યાં છે. તેમજ હારિજ તાલુકામાં પણ છ-સાત જળાશય નવાં બન્યાં છે. આ તળાવો ડીઆરડીએ (ગ્રામ્યવિકાસ સંસ્થા) દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે જેનો ઉદ્દેશ ખારાશ આગળ વધતી અટકાવવાનો છે. પક્ષીઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ આ જળાશયો અગત્યનાં છે.

૨૪, ન્યુ નંદનવન સોસાયટી, ઈસરો પાછળ, અમદાવાદ-૧૫



## મ. હુ. હિંમતસિંહજીનાં ઠલમે



કચ્છના મોટા રણમાં હંજ (Flamingo)ના પ્રજનનની પહેલી શોધ થઈ તેને લગભગ ૧૧૦ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં છે. એ શોધનો યશ મારા દાદા મહારાઓ શ્રી ખેંગારજીને ફાળે જાય છે. કચ્છના દેશી રાજ્યના સમયમાં કચ્છ અને સિંધ વચ્ચે લોકોની અવરજવર મોટે ભાગે રણ સૂકું હોય ત્યારે થતી. આને લીધે એ પંખીઓને માળા બાંધતી અથવા ઉછેરતી વખતે મનુષ્યો તરફથી કોઈપણ પ્રકારની ખલેલ પહોંચતી નહીં. ત્યાર બાદ, સિંધમાં કચ્છની સરહદે બ્રિટિશ હિંદ સરકારની કસ્ટમ ચોકીઓમાં તસ્કરી પર ચાંપતી નજર રાખવા માટે ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો. આને પરિણામે ચોમાસામાં પણ રણમાંથી ઊંટોની અવરજવર વધતી રહી. કચ્છમાં રાજ્યના માંડવી વગેરે બંદરો પર વિદેશથી વિપુલ પ્રમાણમાં સામાન જેવો કે કાપડ, જાપાનનાં રમકડાં, બાક્સ ઈત્યાદિ આયાત થતો, જેની સિંધમાં સારી એવી માંગ રહેતી. સિંધમાંથી અજરખ, લાલ ચોખા વગેરે કચ્છમાં રણ વાટે આવતા, જેની તરફ કચ્છ રાજ આંખ આડે કાન કરતું કારણ કે તે સ્થાનિક લોકો સારા પ્રમાણમાં પોતાના અંગત ઉપયોગમાં લેતા. આ રીતે હંજના પ્રજનન કામમાં મનુષ્યોની અવર-જવર વધતાં તેમના સંતાપમાં વધારો થયો. ઉનાળાની ભરતી વખતે રણમાં સમુદ્રનું ખાડું પાણી આવતું. કચ્છની ઉત્તરવાહિની નદીઓનું પાણી ચોમાસામાં

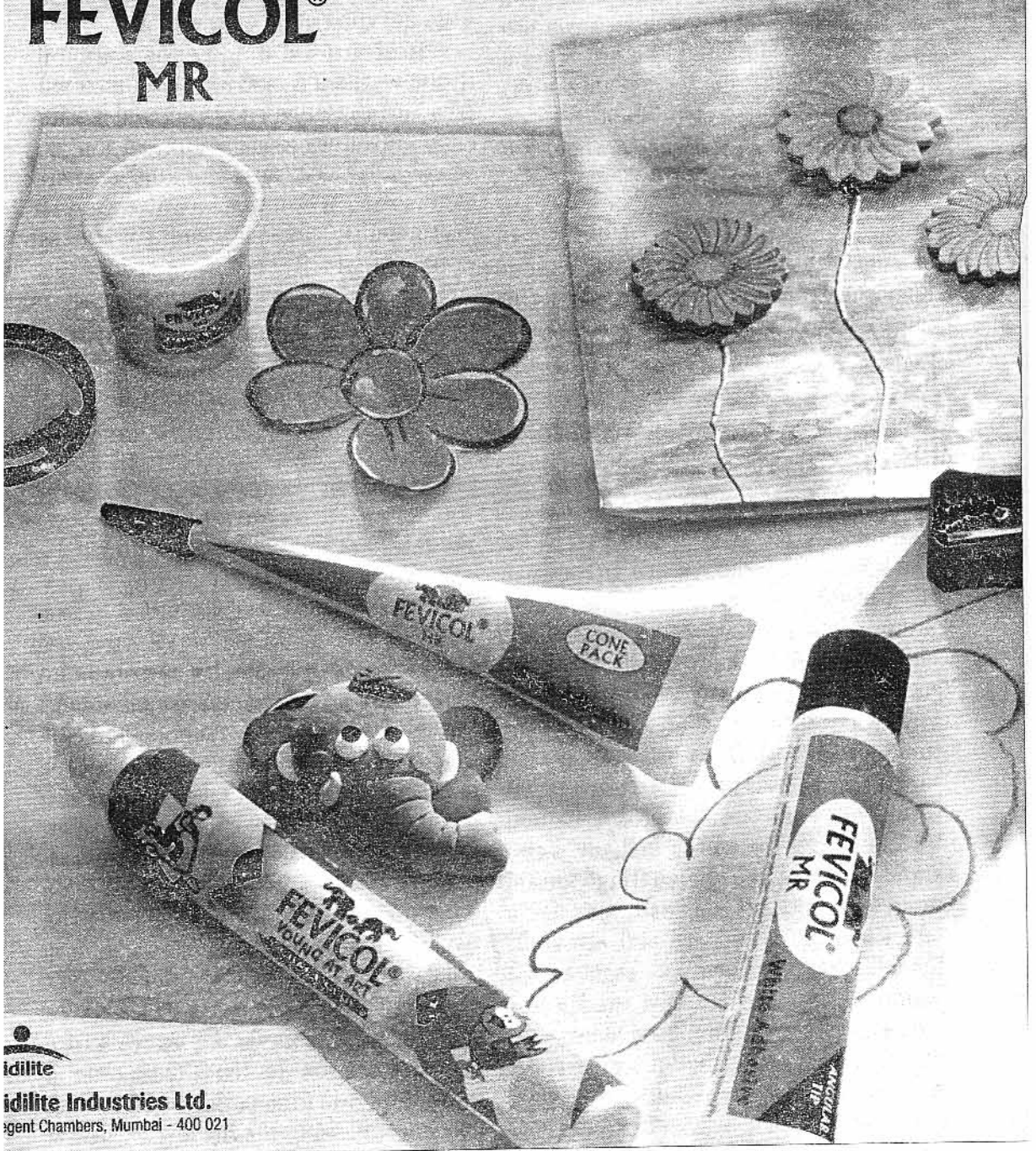
તેમાં ઠલવાતું. તે ઉપરાંત હાલના રાજસ્થાન રાજ્યમાંથી લૂણી નદીનું પાણી પણ મોટા રણમાં આવતું તેથી ખારાં અને મીઠાં પાણીનાં મિશ્રણથી ફ્લેમિંગોને બચ્યાં ઉછેરવા માટે અનુકૂળ સંજોગો મળી રહેતાં. આ રીતે તે સમયે આ જલાશ્રમી પંખીઓનું પ્રજનન વધારે પ્રમાણમાં થઈ શકતું. હવે લૂણી પર તથા નાનીમોટી ઉત્તરવાહિની નદીઓ પર બંધ બંધાયા હોવાથી ફક્ત એ બંધો છલકાય ત્યારે જ રણમાં પાણી આવે છે. જે વર્ષે ભારે યા અતિભારે વરસાદ થાય ત્યારે માળા બાંધવા અને બચ્યાં ઉછેરવાની તક મળે. આવી રીતે એક યા બીજાં કારણોસર હંજનું પૂર્ણ રીતે સફળ પ્રજનન જવલ્લે જ થતું હોય છે. જ્યારે સંજોગો અનુકૂળ હોય ત્યારે આ પક્ષી એક ઋતુમાં બે વાર ઈંડાં મૂકી બચ્યાં ઉછેરે છે. જ્યારે તેથી વિપરીત રણમાં થોડા પ્રમાણમાં પાણી ભરાય ત્યારે હંજ ત્યાં માળા બનાવી ઈંડાં મૂકે પરંતુ પાણી ઝડપભેર સૂકાવા માંડે, ખોરાક ઓછો થાય અને ખારાશ વધે ત્યારે ન છૂટકે એ વસાહત જેમની તેમ મૂકી ઊડી જાય છે. એવું પણ બને કે બચ્યાં ઈંડામાંથી નીકળ્યા બાદ તેવા સંજોગો ઉપસ્થિત થાય તો બચ્યાંને પણ તે વખતે નિઃસહાય છોડી દેવા પડે અને અંતે તેઓ મૃત્યુ પામે. આમ અનેક વાર બન્યું છે. પરંતુ એ કુદરતની એક પ્રક્રિયા છે જે આપણે સ્વીકારવી રહી. ગયાં



# FEVICOL® MR

## Ideal for Craft

Fevicol MR available in 10g, 15g, 30g, 50g, 100g, 200g, 500g & 1Kg



**idilite Industries Ltd.**  
Regent Chambers, Mumbai - 400 021

दिहंग अप्रिल-मे-जूल, २००८ ४०



વર્ષના ભારે વરસાદ બાદ હંજના પ્રજનન માટે ઉજળા સંજોગોનું સર્જન થયું હતું પરંતુ કુતુહલવશ અને બીજાં કારણોસર એટલાં બધાં લોકો હંજ બેટમાં થોડા થોડા સમયના અંતરે ગયા હતા કે એ પક્ષી એકથી વધારે વાર માળા અને બચ્ચાંને છોડી દૂર ચાલ્યા ગયાં હતાં. આમ ન થવું જોઈએ અને એટલા માટે આ લેખક ખાસ વિનંતી કરે છે કે, હંજ માટેના બચ્ચાં ઉછેરવાના આવા જવલ્લે જ આવતાં સમયે તેમની પજવણી ન થવી જોઈએ. સમાચાર માધ્યમોએ પણ સંયમ જાળવી સનસનીખેજ પ્રચાર ન કરવો જોઈએ.

સને ૧૯૪૭ બાદ બદલાયેલા સંજોગોમાં આ અગાઉના પ્રમાણ કરતાં ઓછી સંખ્યામાં હંજ બચ્ચાં ઉછેરવા માટે હંજ બેટમાં એકઠાં થાય છે. આની સરખામણીમાં અગાઉનાં વર્ષોમાં અનેકગણાં હંજ જોવા મળ્યાં હતાં. છેલ્લી વિશ્વાસપાત્ર ગણતરી ડૉ. સલીમ અલીએ ૧૯૪૫માં કરી હતી. ૧૯૪૪માં કચ્છમાં અતિ ભારે વરસાદ થયો તેને લીધે રણ એક વિશાળ સમુદ્ર જેવો ભાસતો હતો. એ વખતે માર્ચ-એપ્રિલમાં માળા બનાવવા માટે સંજોગો અનુકૂળ થયા. ડૉ. અલીની ગણતરી મુજબ સરેરાશ દર ૧૦૦ ચો.વારમાં ૧૩૧ માળા હતા અને તે ૧,૦૦,૦૦૦ (એક લાખ) ચો.વારમાં ફેલાયેલા હતા. ઓછામાં ઓછા ૨,૦૯,૫૧૬ પુત્ર વયના હંજનો તેમનો અંદાજ હતો. જ્યારે બચ્ચાંની સંખ્યા તેમણે લગભગ ૬૯૮૩૯ અંદાજ હતી. ડૉ. સલિમ અલીએ નાનાં મોટાં હંજની કુલ સંખ્યા પાંચ લાખની અંદાજ હતી. તેઓ પંખીઓની ગણતરીમાં અતિશયોક્તિ ન થાય તેની ખાસ સંભાળ રાખતા અને તેથી મોટે ભાગે ખરેખર જેટલાં પક્ષીઓ હોય તેના કરતાં ઓછાં બતાવતા. આ બાબત તેમના પોતાના શબ્દોમાં 'The total population of flamingos concentrated in this area was certainly not less than half a million'. ત્યાર બાદ કોઈ પણ વર્ષોમાં આટલી સંખ્યા નોંધાયેલી નથી.

આપણા દેશમાં બે પ્રકારના હંજ મોજુદ છે. એક છે મોટો હંજ અને બીજો નાનો હંજ. નાની જાત કદમાં નાની પરંતુ તેનાં બધાં પીંછાં ગુલાબી હોવાથી દેખાવમાં વધુ સુંદર છે. મોટા હંજનાં પીંછાં સફેદ સાથે ગુલાબી મિશ્રિત હોય છે. સામાન્ય માન્યતાથી વિરુદ્ધ હંજ ખરી રીતે યાયાવર ન હોતાં સ્થાનિક નિવાસી છે. જ્યારે તેમની રણમાં બચ્ચાંઉછેરની પ્રક્રિયા પૂરી થાય છે ત્યારે તે સારાએ દેશના ચેન્નાઈ સુધીના સમુદ્રતટ પર, જળાશયો પર અને ખારાં પાણીનાં સંગ્રહોમાં ફેલાઈ જતાં હોય છે. નાનાં હંજ મુખ્યત્વે ગુજરાતના સુરતથી જખો સુધીના સમુદ્રતટ પર જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત આપણાં મોટાં રણમાં મેં તેમને સરદાર

ચોકી પાસે જોયાં છે. તેમના પ્રજનન વિશે અગાઉ ઓછી માહિતી પ્રાપ્ત હતી. તેઓ શિયાળુ મુલાકાતી છે તેમ સને ૧૯૪૫ સુધી માનવામાં આવતું. કેપ્ટન લેસ્ટરનો અભિપ્રાય હતો કે મોટાં હંજની જેમ આ નાનાં પંખી પણ રણમાં માળા કરતાં હોવા જોઈએ. સૂરજભારી પાસેની ખાડીમાં ૧૯૬૦ની શરૂઆતમાં મેં ૧૦,૦૦૦થી વધારે સંખ્યામાં નાના સુરખાબ જોયાં હતાં. ત્યાંના માછીમારોને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે, ખાડીમાં કાદવીયા જમીનમાં તે માળા બાંધતા અને ઈંડાં મૂકતાં. ૧૯૬૨ના મે મહિનામાં હું ત્યાં ગયો ત્યારે એ માછીમારોએ કહ્યું કે એ પંખીઓએ ઈંડાં મુક્યા હતા. પરંતુ જ્યારે મેં તેમને એ માળાવાળી જગ્યાએ મને તેમની હોડીમાં લઈ જવા કહ્યું ત્યારે અચકાતાં અચકાતાં જવાબ આપ્યો કે તેઓએ ઈંડાં ઊપાડી તે તાજાં હતાં ત્યારે ખાઈ ગયાં! આમ આ હંજના પ્રજનનનો ચોક્કસ પુરાવો હું મેળવી શક્યો નહીં. છેવટે ૧૯૭૩ના નવેમ્બર માસમાં એક પરદેશી પક્ષીવિદે હેલીકોપ્ટરથી મોટાં રણમાં સુરખાબના માળા માટે સર્વેક્ષણ કર્યું ત્યારે 'સુરખાબનગર'માં મોટાં પંખીઓ સાથે નાનાં હંજનો સરખામણીમાં નાનો સમુદ્ધ જોયો જેના તેમણે ફોટા પાડી ડૉ. સલિમ અલીને આપ્યા હતા. તે પછી જાન્યુઆરી ૧૯૭૪માં ડૉ. સલિમ અલી અને સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાયરે (જસદણ દરબાર) રણની વસાહતની મુલાકાત લીધી તે વખતે નાનાં હંજને પણ બચ્ચાંસહિત જોયાં. કચ્છમાં તેમના પ્રજનનનો આ પહેલો પુરાવો મેળવી બન્ને પક્ષીવિદોની ખુશીનો પાર ન હતો. ત્યાર બાદ, હાલ નાનાં હંજના માળા એકથી વધારે વખત નાના રણમાં મીઠાનાં અગરોના પાળા પર નોંધાયા છે. જો ત્યાંના મીઠા ઉદ્યોગનો સહકાર મળે તો જ્યારે જ્યારે સારું ચોમાસું આવે ત્યારે આ પંખીઓ સુખેથી તેમના બચ્ચાં ઉછેરી શકે.

ઉપરોક્ત વિગતો પરથી એક હકીકત સિદ્ધ થાય છે કે બન્ને જાતનાં હંજ ખરી રીતે યાયાવર ન હોતાં સ્થાનિક નિવાસી છે અને કચ્છમાં બન્ને જાતો બચ્ચાં ઉછેરે છે. મોટાં હંજ આપણા સાગરતટ પર ફેલાઈ જાય છે અને તે પૈકી અમુક પાકિસ્તાનના સમુદ્રતટ પર અને અફઘાનિસ્તાન તથા ઈરાનનાં જળાશયો પર જતાં હશે. ઈરાનના એક કે બે જળાશયો પર તેમનું પ્રજનન નોંધાયું છે અને ઈરાનમાં પગમાં પહેરાવેલ કડીઓવાળાં પંખી હિંદમાં મળ્યાના દાખલા છે. શક્ય છે કે દુષ્કાળના વર્ષમાં રણ સૂકું હોય ત્યારે આપણા દેશમાંથી અમુક સંખ્યામાં હંજ ઈરાન તરફ જતાં હશે. હવે જ્યારે હંજ બચ્ચાં ઉછેરે ત્યારે તેઓ ઊડવાલાયક થાય તે પહેલાં મોટી સંખ્યામાં તેવાં બચ્ચાંના પગમાં કડીઓ પહેરાવવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. તે

ઉપરાંત અમુક મોટાં પુષ્પ વયના સુરખાબની પાંખોમાં યા ગરદન પર સેટેલાઈટ ટ્રેકીંગ માટેના ઉપકરણો લગાવી શકાય તો તેમની અવરજવર પર કોઈ ચોક્કસ પ્રકાશ પડે.

મોટાં હંજ આપણા ઉપખંડ ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન અને દક્ષિણ સાઈબીરિયામાં જોવા મળે છે. તેની અમુક સંખ્યા ઈરાનના અખાતમાં આવેલ ઓમાન ઈત્યાદિ સ્થળોમાં જોવા મળે છે. તે સિવાય દક્ષિણ સ્પેનના કિનારા પર અમુક મોટા હંજનું પ્રજનન નોંધાયેલ છે. આફ્રિકા ખંડમાં અને ખાસ કરી પૂર્વ આફ્રિકામાં આ પક્ષીની મોટી સંખ્યા સ્થાનિક નિવાસી છે. આપણા ઉપખંડ અને એ બધાં ભૌગોલિક સ્થળો વચ્ચે હંજની કોઈ અવરજવર થાય છે કે નહીં એ શોધનો વિષય છે.

નાનાં હંજ પણ ખાડીના દેશોમાં નોંધાયા છે પરંતુ ઘણી નાની સંખ્યામાં. પૂર્વ આફ્રિકાના કેન્યા અને ટાન્ઝાનિયામાં તેની વસ્તી લાખોમાં નોંધાઈ છે. કેન્યાના વિશાળ જળાશય નાકુરુમાં મેં સારી સંખ્યામાં મોટાં હંજ જોયાં પણ તેની સરખામણીમાં ત્યાં અનેકગણા વધુ નાનાં હંજ હતાં. તે જળાશયના દૂર દૂરના કિનારા પર જ્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યાં બધે જ એક ગુલાબી રંગનો પટ્ટો દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. તે મારા માટે એક અભુતપૂર્વ સુંદર દ્રશ્ય હતું! બન્ને જાતો મળી અઢીથી ત્રણ લાખથી ઓછાં પંખી નહીં હોય!

કચ્છમાં સંજોગોવશાત્ નાનાં ફ્લેમિંગો તેમનાં પ્રજનનનાં સ્થળને બદલતાં રહ્યાં છે જેનો ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો છે. એક અંદાજ મુજબ ગુજરાતના સમુદ્ર તટ પર ત્રણ લાખથી વધુ સંખ્યા હોવાનું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ લેખકના મત અનુસાર એક કે બે દિવસમાં સુરતથી જખૌ સુધી વ્યવસ્થિત ગણતરી કરવામાં આવે તો તેની વસ્તીનો ખરો આંકડો મળી શકે. ડૉ. ટી. જે. રોબર્ટ્સ તેમના પાકિસ્તાનના પંખીઓના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે, હાલનાં વર્ષોમાં ત્યાંના એક પક્ષીવિદે પાકિસ્તાનમાં આવેલ બદીન તાલુકાના દક્ષિણ તરફના મોટા રણમાં નાના હંજને સારી સંખ્યામાં નોંધ્યા હતા. અમુક સમયથી સરદાર ચોકી સામે અને તેની પશ્ચિમ તરફ સારો એવો પાણીનો ભરાવો છે. ત્યાં સંજોગો અનુકૂળ થયા છે તેથી બન્ને હંજોની જાતો ત્યાં જોવામાં આવે છે. એ જગ્યાએ આંતરરાષ્ટ્રીય સીમાની બંને તરફ એ પક્ષીઓ બચ્ચાં ઉછેરતાં હોવા જોઈએ. સને ૧૯૮૪ના જાન્યુઆરીની ૭મીના હું સરદાર પોસ્ટ સુધી ગયો ત્યારે રણના એ પાણીના ભરાવામાં ૮૦૦ થી વધારે સંખ્યામાં

(એકંદરે નાના મોટાં પુષ્પ વયનાં પક્ષીઓ સહિત એક હજારની સંખ્યા હશે) મેં નાનાં હંજ જોયાં હતાં. તેમાં લગભગ ૬૦૦ બચ્ચાં ભૂરા પીછાંમાં હતાં અને અમુક તેથી પણ નાનાં કદનાં હતાં, જે તાજેતરમાં જ કોઈ માળાઓની વસાહતમાંથી આવ્યાં હોય તેવા જણાતા હતાં.

મારી દૃષ્ટિએ બન્ને દેશોના મોટાં રણના હિસ્સામાં તથા ક્રીક (નાળોવાળા) વિસ્તારોમાં દરિયાઈ અને ખારાં પાણીમાં રહેનારાં પંખીઓની રસપ્રદ નવી શોધોની પૂરી શક્યતાઓ છે. આશા રાખીએ કે ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેના બધા વિવાદોનો વહેલો અંત આવે. જો તેમ થાય તો હાલના રક્ષણાત્મક પ્રતિબંધોનો પણ અંત આવે જેથી બન્ને તરફના પક્ષીવિદો એ વિસ્તારનું સંયુક્ત સર્વેક્ષણ કરી શકે અને એકબીજાની શોધોની વિના રોકટોક આપલે કરી શકે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પક્ષીવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે તેનું ઘણું મહત્વ છે તે જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

જ્યુબીલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ ૩૭૦૦૦૧



### ‘વિહંગ’માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક ‘વિહંગ’, છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતાં પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

‘વિહંગ’માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે :

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B.W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૭,૫૦૦/-

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmedabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Estate, Bardolpura, Ahmedabad-1. Laser Typesetting : Sharad Prakashan, 5, Sunpoint, Memnagar, Ahmedabad 380052



સહી : મહેશ શેખરિયા

પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગની વનસ્પતિ તેની આબોહવા પર નિર્ભર કરે છે. ભારતીય ઉપખંડમાં તેની આગવી ચોમાસુ ધરાવતી આબોહવાને લીધે મોટા ભાગનાં વૃક્ષો, શિયાળામાં પાન ખેરવી નાખે છે. ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ સુધીમાં આ પર્જરહિત વૃક્ષો પુષ્પોથી છવાઈ જાય છે. પુષ્પોનો રસ અને તેને ચૂસવા આવતાં જીવજંતુ, અનેક સ્થાનિક તથા યાયાવર પક્ષીઓનો ખોરાક બને છે. શક્કરખોરા અને અન્ય કીટકભક્ષી પક્ષીઓની આ પ્રજનન ઋતુ છે.

- લલકુમાર ખાચર



શ્વેત કાશ્મીર (Black Eagle)

નવસરો : શૈલેશ દેસાઈ (નિરિક્ષક નીતિ : ૫૫.૧.૨૭)



... a benchmark of  
Quality, Purity & Trust!

An Exquisite Jewelry Mall from



Satellite, Ahmedabad

Exclusive Showrooms across 3 floors ...

Carats & Cents

Real Diamond Jewellery

Golden Attire

Gold & Antique Ornaments

Silver Ornaments

Silver articles & Fashion Jewellery